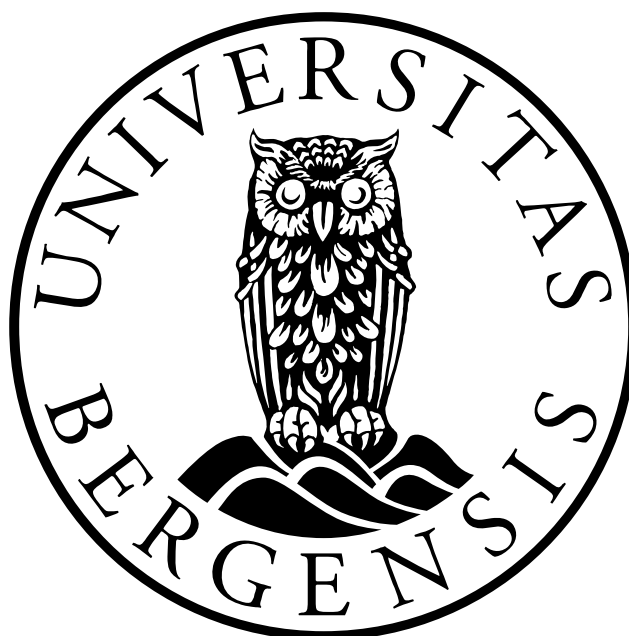

«Den falske religion»

En studie av forestillinger om islam og muslimer i dansk-norske og norske oversiktsverk og lærebøker i perioden 1750-1914

Ida Lunde Husby

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

UNIVERSITETET I BERGEN

Høsten 2018

© Ida Lunde Husby

2018

«Den falske religion» Ida Lunde Husby

<https://bora.uib.no>

Abstract:

This master thesis has its focus on the perceptions of Islam and Muslims in textbooks and reference works published or read in Denmark-Norway and Norway during the 18th and 19th century. More specifically, the period investigated, spans from 1750 to 1914. The thesis' aim is to explore which perceptions were dominant in Denmark-Norway and Norway during this period. A broad time span is used to easier spot whether these perceptions changes over time. Part of the field's research literature argue that hegemonic perceptions in the Middle Ages also appear in modern times. In addition, the research literature show that new ideas about Islam and Muslims also appear during the 18th and 19th century.

My aim in this thesis is to extract key topics used in the representation about Islam and Muslims and to analyze whether these topics change over time. The prophet Muhammad and the perceptions of his character are examples of such key topics. Another example is the notion of Islam as a false religion. Textbooks and reference works are studied because they most likely accounted for much of the information about Islam and Muslims given to the Norwegian public. The works in this thesis are selected due to their extensive descriptions of Islam and Muslims. Important underlying notions for the thesis are political relations in Europe with the decline of the Ottoman Empire, as well as religious policies in Norway. During the 19th century the position of the Lutheran Church in Norway changes. The "dissenter act" of 1845 allowed Christian denominations outside the Norwegian State Church to practice their religion. However, this toleration did not mean that other Christian denominations and other religions were met with understanding and respect.

This thesis show that hegemonic perceptions of the Middle Ages also prevailed during early modern times. In addition, the study shows that the stereotypes were persistent, especially within certain genres. The decline of the Ottoman Empire, with the West now entering a more dominant position, didn't have much impact on these stereotypes. Neither did more liberal religious laws in Norway during the 19th century. On the other hand, the thesis will show that some genres focus on the relationship between state and church and warn against theocratic regimes. The works put the Islamic world at the center of these warnings. This focus was rarely present during the 18th century.

Forord:

Først og fremst vil jeg takke min veileder og motivator Frode Ulvund. Han takkes ikke kun for uvurderlig hjelp med denne oppgaven, men også for alt han har lært meg i tillegg.

Videre vil jeg takke medstudenter og professorer på masterseminaret *Individ, kultur og samfunn i Europa etter 1800*. Dette masterseminaret har bidratt med fine diskusjoner, gode tilbakemeldinger og kritiske spørsmål. I tillegg vil jeg takke andre medstudenter ved masterstudiet i historie, i sær mine gode venner i «*historisk snapskrift*». Jeg vil også takke mine gode kollegaer ved Amalie Skram videregående skole for god hjelp og støtte i en travel arbeidshverdag,

En spesiell takk går til Karoline Hansen og Aslak Gundhus for hjelp til korrekturlesing og strukturering av oppgaven. Dette har vært verdifull hjelp.

Bergen, november 2018

Ida Lunde Husby

Innhold

KAPITTEL 1: INNLEDNING	1
INTRODUKSJON.....	1
PROBLEMSTILLING OG AVGRENSNING.....	2
HISTORISK BAKGRUNN	3
FORSKNINGSLITTERATUR	5
OM LÆREBOK- OG KUNNSKAPSVERKSSJANGEREN	7
KILDER OG METODE	10
<i>Diskursanalyse og representasjonsanalyse</i>	<i>10</i>
<i>Transnasjonale perspektiver</i>	<i>12</i>
<i>Kildene</i>	<i>14</i>
OPPGAVENS GANG.....	15
KAPITTEL 2: DEN ISLAMSKES VERDEN	17
DET OSMANSKE RIKET: FRA TRUSSEL TIL EUROPAS SYKE MANN	17
DEN ISLAMSKES VERDEN OG DENS FORHOLD TIL OKSIDENTEN	20
ISLAM SOM MER ENN DET OSMANSKE RIKET	21
KAPITTEL 3: 1750-1800: TRE POPULÆRE FORFATTERE.....	23
FORESTILLINGER; HVA LESES OM ISLAM OG MUSLIMER?	23
HVA VAR TILGJENGELIG PÅ DET DANSK-NORSKE BOKMARKEDET PÅ 1700-TALLET?	25
OPPLYSNINGSMANNEN LUDVIG HOLBERG OG HANS FALSKE PROFET	28
DEN NØYTRALE CARSTEN NIEBUHR.....	31
EMBETSMANNEN GEORG HØST	36
OPPSUMMERING	40
KAPITTEL 4: 1800-1850: FANATISME OG ANDRE FORESTILLINGER.....	43
FORFATTERNE	44
FORESTILLINGER RUNDT PROFETEN MUHAMMED.....	47
ISLAM SOM KRISTEN KOPI	50
ÅRSAKER TIL ISLAMSK EKSPANSJON.....	52
FORESTILLINGER OM ISLAM OG KULTUS.....	54
FANATISME	56
OPPSUMMERING	58
KAPITTEL 5: 1850-1914: BEUNDRING OG ADVARSLER	61
ØKENDE RELIGIØS TOLERANSE I NORGE	62
LÆREBØKER I HISTORIE.....	65
LÆREBØKER I RELIGION, RELIGIONSHISTORIE OG KIRKEHISTORIE	69
MISJONSLITTERATUR: MUHAMMEDANISMEN	75
OPPSUMMERING	78
KAPITTEL 6: KONKLUSJON.....	81
<i>Arvede eller nye forestillinger?.....</i>	<i>81</i>
<i>Den geopolitiske situasjonen</i>	<i>83</i>
<i>Likheter og ulikheter i de forskjellige periodene</i>	<i>84</i>
<i>Avslutning</i>	<i>87</i>
KILDER OG LITTERATUR	88

Kapittel 1: Innledning

Introduksjon

«Alle vantro skulde med Sverdet drives til omvendelse, og idet han lagde dette på sine Efterfølgere som deres første religiøse Pligt, lykkedes det ham og hans Efterfølgere at vække en slig krigersk-religiøs Fanatisme, at Muhamedanismen vældede som en Lavastrøm ud fra Arabien, fortærende alt Liv paa sin Vei»¹

Dette sitatet omhandler profeten Muhammed og er hentet fra Birger Halls lærebok *Kirkehistorie for folket* utgitt i 1893. På 1700- og 1800-tallet (i praksis fram til 1970-tallet), fantes det ingen muslimsk innvandring til Norge, men påstander om og vurderinger av den nære og fjerne Østen, om religionen islam og om muslimer, florerer likevel.

Temaet for denne oppgaven er forestillinger om islam og muslimer som var tilgjengelig for et norsk publikum i dansk-norske og norske lærebøker og oversiktsverk i perioden 1750 til 1914. Hensikten med oppgaven er å undersøke hvilke framstillinger av islam og muslimer som var tilgjengelig, og dermed hvilke forestillinger som ble formidlet. I alle fall fram til 1814 var det snakk om en felles dansk-norsk offentlighet der slike syn ble formidlet. Selv etter oppløsningen av fellesskapet med Danmark i 1814 hadde Norge og Danmark lenge et felles bokmarked. Oppgaven har som mål å vise hvilke bilder av islam og muslimer som kommer til uttrykk i lærebøker og oversiktsverk i perioden. I dette kapittelet vil jeg introdusere problemstillingen for oppgaven og tanker rundt denne, samt den historiske bakgrunnen. I tillegg vil jeg diskutere lærebok- og kunnskapsverkssjangeren, gjøre rede for metode og kildearbeid, og presentere oppgavens gang.

¹ Hall, Birger. (1893). *Kirkehistorie for Folket. 2. : Middelalderens Kirkehistorie og Reformationstiden*. Kristiania: Mallings. 9.

Problemstilling og avgrensning

Hensikten med oppgaven er altså å undersøke «*Forestillingene om islam i oversiktsverk og lærebøker som ble utgitt i Danmark-Norge og Norge i perioden 1750 til 1914*».

Jeg velger lærebok- og oversiktsverkssjangeren fordi det ikke finnes så mange egne verker fra den aktuelle tidsperioden hvor islam og muslimer diskuteres eksplisitt. Det er vanskelig å si noe om hvilke forestillinger om islam og muslimer folk flest i Norge hadde i denne perioden. Ved å undersøke hvordan islam og muslimer ble framstilt i lærebøker og oversiktsverk kan man likevel danne seg et bilde over hva den opplyste og beleste offentligheten, barn og lærere ble eksponert for. Gjennom dette bildet kan man igjen si noe om hvilke forestillinger som kan antas å være hegemoniske i Norge i denne perioden. Det er rimelig å anta at lærebøker og oversiktsverk var der skolebarn og lærere hentet sin informasjon og sin kunnskap fra. I tillegg til å finne ut hvilke forestillinger som ble presentert i lærebøker og oversiktsverk, er det også svært interessant å se nærmere på hvor disse forestillingene kom fra. En transnasjonal tilnærming vil derfor være fruktbar i oppgaven. Finnes det noen transnasjonale prosesser som kommer til syne i kildene? Refererer forfatterne til andre forfattere? Forestillingene må jo ha kommet fra et sted, men fra hvor? Hentet dansk-norske og norske forfattere ideer fra sine kolleger i Nord-Europa? Eller kom forestillingene fra andre steder?

I undersøkelsen er det flere underproblemstillinger som kan hjelpe til med å svare på problemstillingen. Deler av forskningslitteraturen på feltet peker på at mange av forestillingene om islam og muslimer i moderne tid hang igjen fra middelalderen. Oppgaven vil undersøke om dette også gjelder lærebok- og oversiktsverkene i Norge. På den annen side trekker også forskningslitteraturen, særlig den med et internasjonalt perspektiv, frem argumenter for et «nytt» syn på 1800-tallet. Dette innebærer en måte å skrive om islam og muslimer på som førte til at tradisjonelle forestillinger og stereotyper ble forlatt, og at nye hegemoniske forestillinger ble etablert. En annen underproblemstilling er å se på hvorvidt den endrede politiske situasjonen ute i Europa og hjemme i Norge påvirket de forestillingene som ble tilgjengelig for nordmenn. Førte for eksempel Det osmanske rikets nedgangstid til en endring i diskursen? Religionspolitikken i Norge ble liberalisert i løpet av 1800-tallet. Førte dette endrede forestillinger? Samtidig er det

også interessant å se nærmere på hvem som skrev lærebøkene og oversiktsverkene. Finnes det en forskjell i hvordan reisebeskrivelser, oversiktsverk og lærebøker omtalte islam og muslimer? Har sjangeren noe å si? Forfatterne av lærebøker var som regel teologer eller historikere. Kan man se en forskjell i hvordan de ordla seg og hvilke forestillinger de trakk frem?

Grunnen til at jeg velger å undersøke et såpass bredt tidsspenn er fordi jeg tror det er nødvendig for å få øye på eventuelle endringer og en utvikling i forestillingene rundt islam og muslimer. Som sagt peker forskningslitteratur på emnet både på kontinuitet fra middelalderens forestillinger, og på nye forestillinger på 1800-tallet. Dette er også grunnen for at oppgavens tidsperspektiv er såpass bredt. Jeg har valgt å bruke «det lange attenhundretallet» som tidsavgrensning. Her vil 1914, med starten på første verdenskrig være en naturlig avslutning. Året markerte en overgang til en ny tid, med opphøret av kolonikappløpet og oppløsningen av tidligere stormakter. Midten av 1700-tallet var på mange måter begynnelsen på den moderne tidsalder. Opplysningstiden og fransk og amerikansk revolusjon førte til dramatiske endringer. I tillegg er andre halvdel av 1700-tallet også starten på den industrielle revolusjon.

Historisk bakgrunn

Vesten har lenge hatt kontakt med, og kjennskap til, islam og muslimer. I middelalderen gjorde denne kjennskapen seg gjeldende med den arabiske ekspansjonen, korstogene og gjennom framveksten av Det osmanske riket. De forfatterne som skrev om den muslimske verden i middelalderen skrev som regel i en kristen ramme. Forfatterne tilhørte gjerne kirken, og mye av det som ble skrevet hadde til hensikt å beskytte de kristne og å advare mot islam. I løpet 1700- og 1800-tallet fikk Europa og Vesten økt kjennskap til andre kulturer. Kontakten ble økt gjennom kolonialisme, handel og krigføring. Samtidig ble det foretatt en rekke reiser til tidligere ukjente strøk. Misjonærer, kjøpmenn, reisende, vitenskapsfolk, diplomater og vanlige turister bidro til at kjennskapen til islam og muslimer økte ytterligere på 1700- og 1800-tallet. I tillegg ble oversettelsen av orientalsk litteratur mer vanlig.² Den muslimske koranen og hinduismens vedaer er eksempler på verker som ble

² Lewis, Bernard. (1994). *Islam and the West*. Oxford University Press, USA. 94.

oversatt til europeiske språk. Kristendommens makt over litteraturen ble også gradvis svakere. Kristendommens sentrale posisjon ble redusert og flere enn kirkens menn skrev litteratur.

Orientalisk fortellermateriale spredte seg til Europas hjørner. Litteraturen som ble skrevet sirkulerte rundt om i Europa, og noe av den nådde også Norge. I Norge levde det ingen muslimer, men man kan anta at det fantes noen kjente forestillinger om islam likevel. Som vi skal se belyste debatten rundt Jesu Kristi kirke av Siste Dagers Hellige³, som gjorde seg gjeldende på 1800-tallet, også temaet islam. De to religionene ble koblet sammen, og anti-mormonske fremstillinger brukte assosiasjoner til islam. Joseph Smith ble sammenlignet med Profeten Muhammed og ulike «fellestrekk» angående åpenbaringer, flerkoneri og profetskap, og at de begge ville utbre sin lære med vold ble fremhevet.⁴ Muhammed var den kjente faktoren som skulle gi framstillingen av Smith mening. Det at islam ble brukt til å opplyse nordmenn om det nye kirkesamfunnet Mormonkirken må bety at det hersket kjente forestillinger om islam i Norge på 1800-tallet. I tillegg til de indirekte forestillingene som kom til syne da islam ble brukt til å gi mening og forståelse til andre, nye fenomener, ble også temaet islam direkte behandlet. Det finnes flere forfattere som skrev om islam i sine verker. Ludvig Holberg gav en omfattende sammenligning av Muhammed og religionsstifteren Zoroaster i sin bok «Helters sammenlignende historier ...» fra 1739, i tillegg til at Carsten Niebuhr foretok en ekspedisjon til Arabia i 1761 og skrev reisebeskrivelser derfra.

Perioden fra 1750 til 1914 var på mange måter preget av store omveltninger, både nasjonalt og internasjonalt. Både den franske- og den industrielle revolusjonen markerte en overgang fra det gamle samfunnet til det nye. Norge gikk særlig gjennom store endringer på slutten av 1800-tallet. Industrialiseringen bandt Norge tettere til resten av verden og nyvinninger endret det norske samfunnet. Med bedre kommunikasjoner fikk Norge også en større og bredere offentlighet. Tilgangen til

³ Heretter forkortet Mormonkirken. Kirken selv foretrekker det fulle navnet Jesu Kristi Kirke av Siste Dagers Hellige fordi "mormon" kan bli oppfattet som nedlatende av mormonene selv. Samtidig har kirken gitt uttrykk for at bruken av begrepet mormon i flere kontekster er uproblematisk. «Mormon» blir brukt her både av praktiske hensyn og fordi kirken ble omtalt på denne måten på 1700- og 1800-tallet.

"Style Guide - The Name of the Church (<https://www.mormonnewsroom.org/style-guide>)". Hentet 17. november 2018.

⁴ Ulvund, Frode, "Travelling images and projected representations," *Scandinavian Journal of History* 41, no. 2 (2016) 13.

aviser, tidsskrifter og bøker førte til at flere kunne delta i den offentlige debatten, i tillegg til at flere nå kunne lese. Dermed spredte tanker og ideer seg fra andre land og kontinenter raskere enn før.

Forskningslitteratur

I min oppgave om historisk forskningslitteratur⁵ undersøkte jeg om forestillingene om islam og muslimer på 1700- og 1800-tallet var preget av kontinuitet eller brudd med middelalderens forestillinger. I tillegg så jeg nærmere på om Edward Saids orientalismebegrep representerte et skille i forskningslitteraturen. De aller fleste forfatterne på temaet argumenterte for en kontinuitet i forestillingene rundt Islam. Norman Daniel var en fremtredende middelalderhistoriker, som også spesialiserte seg på interkulturelle relasjoner. I denne oppgaven vil det ofte bli referert tilbake til ham. Daniel gikk faktisk så langt som å si at middelalderens «kanon» ikke bare hang igjen på 1700- og 1800-tallet, men også i hans egen samtid, som var 1960-tallet. Daniel mente at grunnen til dette var fordi vestlige forfattere ikke klarte å frigjøre seg fra kristne holdninger og synspunkter.⁶ De forestillingene om islam som Daniel mente hang igjen fra middelalderen omhandlet særlig fremstillinger av koranen og profeten Muhammed. Koranen ble gjerne fremstilt som en falsk kopi av bibelen og islams religiøse plikter, særlig de fem søylene⁷, ble forstått som falske kristne kopier.⁸

Selv om Norman Daniel var opptatt av kontinuiteten fra middelalderen, blir 1700- og 1800-tallet også presentert som en brytningstid både av Daniel og andre som har skrevet forskningslitteratur på emnet. Det hevdes blant annet at flere kilder fra denne tiden begynner å skrive om profeten i mer positive ordelag. I tillegg argumenterte Daniel for at en mer vitenskapelig tilnærming til temaet ble presentert. Det er viktig å påpeke at Daniel først og fremst mente at det var forestillingene om den muslimske verden og dens kultur som ble endret, ikke forestillingene om religionen islam i seg selv. Daniel understrekte altså at da kolonialismen gjorde sitt inntog ble diskursen rundt islam noe endret. Ulike eksotiske stereotypier gjorde seg gjeldende i representasjonene av islam på 1700-tallet. Med ordet stereotypi menes

⁵ HIS301

⁶ Daniel, Norman. (1960). *Islam and the West: The Making of an Image*. Oneworld. 1.

⁷ Trosbekjennelsen, fasten, bønnen, pilegrimsreisen og veldedighetsskatten

⁸ Daniel (1960), 275.

generaliserte forestillinger om en bestemt gruppe mennesker tilhørende en nasjonalitet, et folk, en by eller en yrkesgruppe.⁹ Stereotypier er ofte negative, men de behøver ikke være det. På 1700-tallet var det gjentatte påstander om islam og muslimer som opprettholdte fordommer. Kulturhistorikeren Rana Kabbani skriver for eksempel at muslimene ofte ble sett på som en stygg og forkrøplet rase, en rase som var underlegen Oksidenten.¹⁰ Islam og islamske fenomener ble ofte beskrevet som noe erotisk og eksotisk, og ble i større grad romantisert. Norman Daniel pekte for eksempel på at fortellingene i *Tusen og En Natt* hjalp til med denne romantiseringen. Fortellingene ble hyppig lest i lang tid, og den ble særlig verdsatt for sine magiske, eksotiske og orientalske elementer.¹¹ Daniel hevdet at denne eksotiseringen og romantiseringen gav næring til imperialistiske forhold, og at den førte til en nedverdiggelse av islam og muslimsk kultur.¹² Daniel forklarte dette med at eksotiseringen førte til at muslimer virket mye mer annerledes enn det de faktisk var. Oppgaven om historisk forskningslitteratur hadde også et skandinavisk perspektiv. Religionshistorikeren Jørgen Bæk Simonsen trekker frem ulike skandinaviske forfattere som skrev om islam og muslimer i sine verker. Carsten Niebuhrs vitenskapelige reise på 1700-tallet blir av Simonsen trukket frem som et brudd fra middelalderens forestillinger om islam og muslimer. Simonsen mener at Niebuhr hadde stor respekt for andres tradisjoner, og at han beskrev nøytralt og grundig hva han hadde sett og opplevd.¹³ Carsten Niebuhr er en av forfatterne som skal undersøkes nærmere i denne oppgaven.

Edvard Saids orientalismebegrep fra 1978 innebærer hvordan vestlige forfattere har bidratt til å skape en diskurs og en konstruksjon av Orienten som det motsatte av Vesten. Said mente at orientalisme er en vestlig måte å dominere, rekonstruere og få makt over Orienten på.¹⁴ Forfatterne som skrev etter Said og Daniel presenterer også en viss kontinuitet fra middelalderen, men understreker at

⁹ Svartdal, Frode. "Stereotypi: psykologi. (2018, 20. februar). I Store norske leksikon." Hentet 7. november 2018.

¹⁰ Kabbani, Rana. (2008). *Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient*. London: Saqi 36.

¹¹ Daniel, Norman. (1966). *Islam, Europe and Empire*. Edinburgh U.P. 20.

¹² Ibid., 481.

¹³ Simonsen, Jørgen Bæk. (2004). *Islam med danske øjne: danskeres syn på islam gjennom 1000 år*. Akademisk Forlag. 104.

¹⁴ Said, Edward W. og Aabakken, Anne. (2004). *Orientalismen : vestlige oppfatninger av Orienten*. Oslo: Cappelen. 13.

1700- og 1800-tallet representerer en brytningstid i forestillingene om islam og muslimer. Deler av forskningslitteraturen mener at den religiøse overbevisningen nå var på vikende front og at bisarre og nedlatende framstillinger av profeten Muhammed ble forlatt.

Forskningslitteraturen gjør rede for en rekke forestillinger som gjorde seg gjeldende på 1700- og 1800-tallet, enten de var nedarvet fra middelalderen eller ikke. Det er særlig forestillinger om profeten Muhammed og koranen som blir vektlagt. I tillegg peker forskningslitteraturen på forestillingene om islam som noe farlig, erotisk og sensuelt, samt at det ble lagt stor vekt på at islam var en religion som spredte seg ved hjelp av makt og krigføring. Spørsmålet om i hvilken grad slike forestillinger også preger oversiktsverk og lærebøker vil stå sentralt i min analyse.

Om lærebok- og kunnskapsverkssjangeren

Den norske skolen har, og har alltid hatt, en oppdragende målsetning. I skolens formålsparagraf fra 2008 heter det at opplæringen i skolen skal «åpne dører mot verden og framtiden og gi elevene historisk og kulturell innsikt og forankring». Videre står det at «opplæringen skal bygge på grunnleggende verdier i kristen og humanistisk arv og tradisjon, slik som respekt for menneskeverdet og naturen, på åndsfrihet, nestekjærlighet, tilgivelse, likeverd og solidaritet, verdier som også kommer til uttrykk i ulike religioner og livssyn og som er forankret i menneskerettighetene».¹⁵ Den norske skolen skal altså ikke bare kvalifisere barn og unge for eksamen og yrkesliv, men også for livet som helhet. Dermed er det helt opplagt at hvilke metoder og verktøy skolen og læreren bruker for å utdanne elevene både er og alltid har vært, svært viktige. Lærebøker og oppslagsverk er eksempler på slike viktige verktøy. Kanskje er de de aller viktigste verktøyene, fordi det gjerne er læreboken læreren griper etter først når han eller hun skal planlegge eller gjennomføre undervisning. I tillegg har oversiktsverk og lærebøker mange lesere, mye på grunn av deres opplysende funksjon. Ofte vil det være kunnskapsverket som konstruerer leserens forståelse av hva som er viktig med historien, og hvorfor. Lærebøker er, og var, ofte grunnlaget for hvordan en lærer framstiller en historisk

¹⁵ (opplæringslova), Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa, " Lov av 17. juli 1998 om opplæring," (LOV-1998-07-17-61).

begivenhet eller et religiøst fenomen.¹⁶ Det settes sjeldent spørsmålstegn om hvorfor og hvordan et tema blir behandlet, eller ikke behandlet, og ofte kan stoffet i lærebøker virke helt naturlig for leseren. Faktisk ikke bare naturlig, men også nødvendig for å forklare historiske prosesser og religiøse fenomener.

Forfattere som skriver oppslagsverk og lærebøker sitter med dette derfor med mye makt. På 1700- og 1800-tallet var de fleste som skrev slike verk teologer og prester, men noen var også lærere. I tillegg var det også personer med bakgrunn fra militæret som skrev lærebøker.¹⁷ Det eksisterte få retningslinjer for hvordan lærebøker skulle skrives på 1700- og 1800-tallet, og noen læreplan fantes ikke. I 1877 ble det utarbeidet en *Undervisningsplan for Kristiania stift*. Den gav anvisninger om innhold og metodisk tilnærming til de ulike fagene, og slik gav den noen føringer for hvordan lærebøker skulle utformes.¹⁸ Skoleloven av 1889 krevde en aktiv statlig godkjenning av lærebøker i kristendom. Denne ordningen var fra starten av begrunnet i at kristendomsbøkene skulle være i tråd med kirkens lære, men etter hvert ble den utviklet til å omfatte alle fag.¹⁹ På slutten av 1800-tallet begynte ulike bevegelser å arbeide for en lærebokrevisjon som skulle avdekke feil, rasediskriminering og annet konfliktfremmende stoff. Denne lærebokrevisjonen fikk ikke utført noe særlig av viktighet før det kom et nytt forsøk etter første verdenskrig.²⁰ Til tross for få retningslinjer, ble innholdet i lærebøkene ofte debattert. Med loven av 1860 kom nye emner og fag inn i skolen, og det ble lagt mindre vekt på kristendomsundervisning. At det kom fag som skulle gi elevene verdslig kunnskap, som for eksempler historie, geografi og naturfag, var kontroversielt. Grunnen til dette var at skolens hovedoppgave lenge hadde vært å formidle kunnskap om kristendommen.²¹ Vi ser altså at selv om lærebøker og oversiktsverk har mye makt, fantes det få retningslinjer for innhold i disse på 1700- og 1800-tallet.

¹⁶ Bøe, Jan Bjarne. (1995). *Faget om fortiden : en oversikt over det historiedidaktiske området*. Oslo: Universitetsforl. 117.

¹⁷ Skjelbred, Dagrun., Askeland, Norunn., Maagerø, Eva., Aamotsbakken, Bente. (2017). *Norsk lærebokhistorie: Allmueskolen-folkeskolen-grunnskolen 1739-2013*. Oslo: Universitetsforlaget. 19.

¹⁸ Ibid., 58.

¹⁹ Ibid., 18.

²⁰ Angvik, Magne. (1982). *Skolebokanalyse som tema for lærerutdanning og forskning*. 369.

²¹ Skjelbred (2017), 58.

Omtale av islam og muslimer finner vi i all hovedsak i lærebøker om religion og historie, men på 1700-tallet fantes ikke slike bøker. På midten og på slutten av 1700-tallet dominerte leseboka *Abc-boka*. Her finner vi verdslige opplysnings abc-er, i tillegg til katekisme-abc-bøkene.²² Formålet med disse bøkene var, ved siden av å gi innføring i lesekunnskap, å formidle kunnskap om verden.²³ På 1800-tallet fantes omtale av islam og profeten Muhammed i religionshistorie, bibelhistorie og kirkehistorie. I tillegg fantes det lærebøker i historie som behandlet temaet, særlig lærebøker om middelalderen. På slutten av 1800-tallet fantes det omtale av islam og muslimer også i geografibøker. I tillegg til å legge vekt på verdensdeler, kart og landsdeler, la også noen av bøkene vekt på å kategorisere mennesker og deres religion.²⁴ Disse bøkene er altså nyttige å ta en nærmere titt på hvis man leter etter omtale av «de andre».

Det er vanskelig å si noe om hvor mange barn, unge og voksne som hadde tilgang til lærebøker og ble presentert for forestillingene om islam og muslimer. På 1700-tallet var skolen en omgangsskole, med få undervisningstimer, dårlig utdannede lærere og høyt fraværstall. Lærebøker var en mangelvare. Etter hvert ble flere og flere lærebøker trykket i Norge, og noen av disse ble svært populære. P.A. Jensens *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* fra 1863 ble en stor suksess. Dens opplag på 300 000 eksemplarer betyr at den faktisk ble tatt i bruk mange steder i landet.²⁵ I denne boken finner vi også religiøse tekster. Volrath Vogts bibelhistorie får plass i denne boken, og han har en omtale av Muhammed og hans lære.

Oversiktsverkssjangeren og dens historie er vanskeligere å få tak på enn lærebokens historie. Ofte var det ikke klare skillelinjer mellom disse to sjangrene, og de ble gjerne brukt om hverandre. Skillelinjene blir usynlige fordi begge har en pedagogisk funksjon, men man kan kanskje anta at leksikon og lignende ofte rettet seg mer mot den voksne offentligheten og videre utdanning.

Lærebøker og oversiktsverk er historisk forankret og blir formet av den historiske konteksten. De er også viktige tekster i møte med andre tekster. På midten og slutten av 1800-tallet skjedde det store endringer på politiske, religiøse, kulturelle, økonomiske og sosiale områder. Lærebøkene må sees i lys av disse endringene. På

²² Ibid., 35.

²³ Ibid., 37.

²⁴ Ibid., 106.

²⁵ Ibid., 77.

den andre siden så var nok den kunnskapen som fantes, og de forestillingene som regjerte, farget av lærebøker og oversiktsverk. De norske lærebøkene og oversiktsverkene hentet impulser og ideer fra både nordiske og internasjonale verker, fordi tanker og ideer sirkulerte på tvers av grenser. Lærebøker og oversiktsverk var viktige tekster, men det fantes også andre impulser som gav nordmenn forestillinger om islam og muslimer. Folklore og talemåter må også ha hatt en viss innvirkning. Ordtaket «sint som en tyrk» stammer for eksempel fra Det osmanske rikets ekspansjonstid. Piratvirksomhet og gisseltaking i områdene rundt Middelhavet kan også ha hatt en innvirkning på nordmenns forestillinger, selv lenge etter at virksomheten hadde opphørt å eksistere. Kanskje var det særlig i norske kystbyer at dette var relevant. Kirken, og det som ble sagt av presten der, hadde også en viss innflytelse. Dette diskuteres nærmere i boken *Tyrkerfrygt og tyrkerskat* av Martin Schwarz Lausten. Forfatteren viser til at det ble brukt både antityrkiske salmer og bønner i danmark-Norge på 1500-tallet, selv om «tyrkerfaren» ikke var et reelt dansk-norsk problem.²⁶

Kilder og metode

Diskursanalyse og representasjonsanalyse

For å belyse og svare på min problemstilling vil jeg bruke en diskursanalytisk og en representasjonsanalytisk tilnærming til kildene. Begrepet *diskurs* viser til språk og språkbruk forstått som sosiale og kulturelle handlinger.²⁷ Diskurs er en bestemt måte å tale om og forstå verden, eller et utsnitt av verden, på.²⁸ Den kritiske diskursanalysens grunntanke er at språk aldri er et nøytralt medium. Enkelte ordvalg er ladet, og grammatiske strukturer bærer sosial mening. Forskere innenfor dette feltet er særlig opptatt av å finne forbindelsen mellom språklige valg og misbruk av makt. Man tenker at språkbruk kan opprettholde, styrke eller svekke maktbærende relasjoner.²⁹ Til forskjell fra en representasjonsanalyse legger diskursanalysen et

²⁶ Lausten, Martin Schwarz. (2010). *Tyrkerfrygt og tyrkerskat*. København: ANIS. 119.

²⁷ Andresen, Astri. (2012). *Å gripe fortida: innføring i historisk forståing og metode*. Oslo: Samlaget. 108.

²⁸ Ulleberg, Hans Petter. (2007). *Diskursanalyse: Et mulig bidrag til utdanningshistorisk forskning*. 66.

²⁹ Grue, Jan. "Diskursanalyse i Store Norske Leksikon " Hentet 13. september 2017.

systemperspektiv på historiske tekster, og ser ofte bort fra forfatteren og den konkrete konteksten teksten ble forfattet i, for så å få øye på ulike tekstlige mønster og det som er tatt for gitt, eller «sier seg selv», for en gitt mengde tekster.³⁰ I denne oppgaven vil det være viktig å se på hvilke hovedbegreper kildenes forfattere brukte i sin fremstilling av islam, og videre hvilke bilder som ble produsert av islam gjennom bruk av visse ord og begrep. Er det en religiøs eller en politisk diskurs som er fremtredende i mine kilder? Ble islam omtalt som en religion på lik linje med kristendommen og jødedommen, eller ble islam omtalt som overtro med en fanatisk tankegang? Skrev man om islam som et politisk prosjekt? Siden jeg også ønsker å belyse hvorvidt fremstillingene av islam og muslimer endrer seg over tid, vil det også være naturlig å se nærmere på om selve diskursen forandret seg.

Min andre metodiske tilnærming er representasjonsanalyse. En representasjonsanalyse studerer hvordan ting, personer eller saksforhold blir fremstilt gjennom uttrykk som kan være språklige eller ikke-språklige. Poenget med en slik analyse er å undersøke hva slike fremstillinger kan ha hatt å si i ulike historiske sammenhenger, hvordan mennesket har tilskrevet en mening med verden ved og gjennom ulike framstillinger, og hvilke effekter de har hatt.³¹ Gjennom representasjoner har forfattere makt til å endre på virkeligheten, og improvisere ideer om virkeligheten. De konstruerer en mening gjennom litterære representasjoner, ofte med sine ordvalg.³² Representasjonsanalyse er særlig knyttet til studiet av fremstillinger av «de andre». Representasjonsanalysen fikk et oppsving i 1980-årene, mye på grunn av Edward Saids verk *Orientalismen*. I dette verket studerte Said hvordan Orienten ble fremstilt i bilder og tekst i Vesten fra ca. 1700 og framover. I verket diskuterte Said begrepet orientalisme og hvordan orientalisme er en vestlig måte å dominere, rekonstruere og få makt over Orienten på.³³ Said mente at vestlige forfattere på 1700- og 1800- tallet opprettholdt sin makt over Orienten ved å presentere Orienten som eksotisk, farlig og umoden, og samtidig presentere Vesten som dens motpart; fredelig, rasjonell og voksen. Jeg vil benytte meg av representasjonsanalyse for å vise hvordan ulike fremstillinger eller representasjoner om islam kom til uttrykk gjennom lærebøker og oversiktsverk på 1700- og 1800-tallet.

³⁰ Andresen (2012), 112.

³¹ Ibid., 104.

³² Burke, Peter. (2008). *What is Cultural History?* Wiley. 64.

³³ Said og Aabakken (2004), 13.

Min tilnærming vil være å følge en representasjon av et bestemt tema over tid, for eksempel representasjonen av profeten Muhammed, for å spore en eventuell utvikling. I tillegg vil jeg ta et skritt utover og se nærmere på hvilke tema generelt som vektlegges i diskusjonen rundt islam og muslimer. I kildene er det for det meste litterære representasjoner, altså den meningen forfatterne konstruerer med sine ordvalg. I tillegg er noen av kildene også illustrert, og her får leseren også servert visuelle (billedlige) representasjoner.

Med forestillinger menes måten forfatterne snakker om islam og muslimer på (diskurs) og hvilke bilder de bruker (representasjonsanalytisk tilnærming). Disse to skaper sammen en allmenn forestilling med meningsbærende innhold.

Transnasjonale perspektiver

Som nevnt kan det være vanskelig å vite hvor forestillingene som sirkulerte i Danmark-Norge og Norge på 1700- og 1800-tallet stammet fra. I 2013 kom Pierre-Yves Sauniers bok *transnational history*. Bokens formål er å definere transnasjonal historie, samt å forklare hvordan en transnasjonal tilnærming kan anvendes i en historisk studie. Tanken bak begrepet transnasjonal historie er at ideer, varer, prosesser og forhold ikke blir holdt tilbake av grenser, men at de sirkulerer på tvers av grenser. Termen *transnasjonal historie* har blitt et kjent begrep for historikere de siste tjue årene.

Tidligere var nasjonalstaten et viktig og interessant forskningsobjekt for historikere. Men med et transnasjonalt historiesyn ble nasjonalstaten utilstrekkelig og irrelevant. Her er det strømmen av mennesker, ideer og penger på tvers av grenser som er hovedfokuset, og dermed faller fokuset på nasjonalstaten bort.³⁴ Gjennom transnasjonal historie kan man analysere et tema, og dette temaet er gjerne av interesse for alle nasjoner.

Saunier trekker frem flere termer for å forklare bruken av transnasjonal historie. To av disse er *Connections*-forbindelser og *Circulations*-sirkulasjoner. Forbindelser kan være skapt av mennesker, men også av andre levende organismer. Dyr, bakterier, ting og teknologi kan skape forbindelser, i tillegg til mennesker. Saunier er opptatt av hvordan mellommenn (*intermediaries*) skaper forbindelser. Selv

³⁴ Saunier, Pierre-Yves. (2013). *Transnational History*. Palgrave Macmillan. 15.

om man er opptatt av hvordan forbindelsene flytter på seg på tvers av grenser, er de ikke alltid mobile. For eksempel kan fantasien transportere mennesker som leser bøker, ser på bilder eller hører på fortellinger, uten at mennesket forflytter seg. I tillegg så er ikke avtaler og traktater mobile, men de skaper sammenfiltringer av mange slag.³⁵ Til tross for dette er det menneskelige forbindelser som er hyppigst studert når det kommer til forbindelser. Menneskelige forbindelser er for eksempel handelsmenn, plyndrere, sjøfolk, krigere, innvandrere, omstreifere, artister og vitenskapsmenn. Dette er mellommenn man ønsker å studere nærmere, særlig på grunn av deres evne til å knytte sammen de forskjellige statene og samfunnene de inkluderer i sine reiser, operasjoner og erfaringer.³⁶ Slike mellommenn opererer, altså de lager forbindelser, i ulike situasjoner. Gjennom reiser, enten det er ren turisme, eller reiser foretatt av vitenskapsmenn, aktivister og andre arbeidere, blir det skapt forbindelser. Gjennom handel blir det skapt et bånd og en forbindelse med de lokale gjennom bestilling, bæring, prising, markedsføring og salg av produkter.³⁷

Mellommenn som skaper forbindelser ikler seg ofte ulike roller. Selv om en diplomats hovedgeskjeft var å opprettholde gode relasjoner mellom to land, ikledde diplomater seg gjerne flere roller. Mens de var stasjonert i utlandet brukte de også tid på å formidle et lands atmosfære i litteraturform. Dette gjelder også for andre yrkesgrupper og reisende.³⁸ På denne måten blir, og ble tanker og ideer sendt rundt i mange former og av mange ulike mennesker.

Saunier peker også på betydningen av ulike kretsløp, eller nettverk, som middel for å spre tanker og ideer. Studien av kretsløp er å finne ut hvordan mellommenn transporterer ideer eller varer i forskjellige miljøer og steder. Slike kretsløp kan enten være skapt av forskjellige grupper eller de kan være skapt av en stat. Et tenkt eksempel kan være fast korrespondanse og faste møter mellom forfattere i Norge, Sverige og Danmark på 1800-tallet. Gjennom dette kretsløpet delte de verker, oversatte hverandres verker og dro på samlinger sammen. Dette er interessant i forhold til denne oppgaven. Fantes det et kretsløp innenfor lærebok- og oversiktsverkssjangeren som bidro til å tradere forestillinger om islam og muslimer? Og kan sentrale formidlere identifiseres? Bar forestillingene preg av at forfatterne var

³⁵ Ibid., 33.

³⁶ Ibid., 35.

³⁷ Ibid., 38.

³⁸ Ibid., 41.

koblet opp mot spesielle kretsløp? I *Islam med danske øjne* påpeker Jørgen Bæk Simonsen at Ludvig Holberg ofte ikke brukte sine egne synspunkter i sine fremstillinger. Han brukte tidligere forfatteres verker om profeten Muhammed, samt reiseskildringer, som inspirasjon til sine egne verk.³⁹ En rekke studier av Holbergs forfatterskap viser hvordan Holberg kopierte lange partier fra andre tekster, og innførte de mer eller mindre uforandret i sine verk. Et eksempel på dette er i verket *Heltehistorier*. Her brukte Holberg en klippe-klistre metode hvor segmenter fra andre kilder ble gjengitt nesten ordrett, uten endringer eller omformuleringer.⁴⁰ Historikeren Ulrik Kristoffer Schmidt skriver at Holberg kunne finne på å skrive av alt fra historiske opplysninger, kritiske bemerkninger, metakommunikasjon og struktur fra sine kilder.⁴¹

Kildene

Som tidligere nevnt velger jeg lærebok- og oversiktssjangeren for å undersøke hvilke forestillinger barn, unge og voksne ble eksponert for. Det er rimelig å anta at det var slike typer verk som ofte ga den norske befolkning, eller i det minste deler av befolkningen, kunnskap om verden. Det er viktig å presisere at det er et utvalg av lærebøker og oversiktsverk som er valgt ut. Det har vært mye å velge i. Jeg har forsøkt å velge de kildene med mest omfattende omtale av islam, muslimer og profeten Muhammed. Som vi skal se vil derfor mange av kildene omhandle middelalderen, og ha et særlig fokus på islams begynnelse. Oversiktsverk er en løsere sjanger enn lærebøker, og jeg velger å definere oversiktsverk som allmenne framstillinger skrevet for et bredt publikum. Et leksikon vil være et eksempel på oversiktsverk, men også Ludvig Holbergs historiske verker faller her inn under denne sjangeren. Som vi har sett ovenfor finnes det forskningslitteratur om lærebøker og lærebokhistorie, men noe tilsvarende for den brede sjangeren oversiktsverk finnes etter mine undersøkelser ikke.

Det er også ofte vanskelig å si noe om hvor stor gjennomslagskraft de ulike verkene kan ha hatt. Vi vet at noen forfattere ble mye lest, både i skolen og i hjemmet. Ludvig Holberg og Carsten Niebuhr var populære forfattere med en viss

³⁹ Simonsen (2004), 76.

⁴⁰ Schmidt, Ulrik Kristoffer. (2015). *Ludvig Holbergs Heltehistorier*. Københavns Unversitet, Det Humanistiske Fakultet: 36.

⁴¹ Ibid.

innflytelse. I tillegg kan man for eksempel se at mange lærebøker ble utgitt i flere opplag. Dette er et tegn på at de ble mye brukt. I andre tilfeller er gjennomslagskraften ukjent, både for lærebøker og oversiktsverk. I tillegg er det ikke alltid lett å vite om en bok er et førsteopplag eller senere utgivelser. Ikke alle opplag er digitalisert, og det er derfor forbehold om feil her. En lærebok utgitt i 1850 kan for eksempler også ha vært utgitt tidligere. I oppgaven vil jeg også vie en del plass til å diskutere forfatterens bakgrunn. Det vil være interessant å se på utdanning og yrke for å lettere få øye på hvilket ståsted forfatterne hadde.

Oppgavens gang

Denne masteroppgaven vil bestå av et innlednings- og et konklusjonskapittel, et kontekstkapittel og tre analysekapittel. De tre analysekapitlene vil jeg dele inn i faser etter årstall. Den første fasen går fra 1750 til 1800. Den andre fasen er mellom 1800 og 1850, mens den siste fasen går fra 1850 til 1914. Kapittel to vil handle om den muslimske verden, med hovedfokus på Det osmanske riket. Jeg ønsker at den muslimske verden skal stå som et bakteppe for oppgaven. Som vi skal se var ofte Det osmanske riket senter for oppmerksomhet fra den vestlige verden, og man kan anta at forestillinger rundt islam og dens kultur ofte stammet herfra. Kapittel tre vil ta for seg tre verker der deres forfattere var kjent for den dansk-norske offentligheten. Bøkene er skrevet av Ludvig Holberg, Carsten Niebuhr og Georg Høst. Bøkene er ikke rene lærebøker, men har en opplysende funksjon, og man kan anta at disse ble mye lest. I tillegg vil kapittelet se nærmere på hvilke forestillinger om islam og muslimer som forskningslitteraturen trekker frem som hegemoniske. Kapittelet vil også ta for seg det dansk-norske bokmarkedet, og hvilke bøker som var tilgjengelige for den beleste delen av befolkningen. Hva leste nordmannen på siste halvdel av 1700-tallet?

Kapittel fire skal undersøke flere lærebøker og oversiktsverk. Dette kapittelet vil bli strukturert etter hvilke forestillinger som er fremtredende. Kapittelet vil for eksempel se nærmere på forestillinger om profeten Muhammed, om islams ekspansjon og forestillinger om islam som en fanatisk religion. I kapittel fem vil læreboksjangeren bli mer synlig, og dermed er det flest av disse. Kapittelet er delt inn i lærebøker i historie og lærebøker i religion. Lærebøkene var som oftest skrevet av historikere eller teologer. Det vil bli interessant å se om disse ordla seg forskjellig i

sine omtaler av islam og muslimer. Kapitlet skal også gi et lite innblikk i Norge på 1800-tallet. Fokuset vil da ligge på religionspolitikk, og hvorvidt dette påvirket forestillingene i lærebøkene på slutten av 1800-tallet. Kapittel seks, konklusjonen, skal oppsummere oppgaven plassere den i en større sammenheng. Deretter følger kilde- og litteraturliste.

Kapittel 2: Den islamske verden

Det osmanske riket: fra trussel til Europas syke mann

Det osmanske rikets grunnleggelse og fremvekst hadde gjennom århundrer representert en trussel mot Europa. I mai 1453 erobret osmanene Europas største by, Konstantinopel, med Mehmed Erobreren i spissen. Deres hær fremsto som uslåelig og deres ønske om videre ekspansjon nådde tilsynelatende ingen grenser. På 1500- og 1600-tallet hadde riket sin storhetstid. Riket omfattet da store deler av sørøst-Europa, hele Balkan, Lilleasia og store deler av den arabiske verden fra Mesopotamia i øst til Algerie i vest. Det osmanske riket hadde nå blitt både en stormakt og et verdensrike. Dette skapte stadig mer frykt i Europa. Et eksempel på denne økende frykten er at dobbelt så mange bøker om osmannerne ble trykt på 1500-tallet, enn bøker om den nye verdenen i vest og oppdagelsene der.⁴² Denne trusselen kan forklare hvorfor islam og muslimer ofte ble fremstilt negativt da riket hadde sitt høydepunkt. Den europeiske kristenheten oppfattet Østen som det motsatte av deres egne verdier og tradisjoner, og ofte ble muslimene fremstilt som om de var drevet av et begjær for krigføring og erobring.⁴³ Stereotypier, i tillegg til mistenksomme og ukritiske forestillinger, florerte. I tidlig moderne tid var det altså ofte Det osmanske riket som sto i sentrum for debatten rundt islam og muslimer.

Utover på 1600-tallet var Det osmanske riket fortsatt stabilt og kontrollerte det sørøstlige Europa. Det tysk-romerske rikets hovedstad Wien spilte lenge en stor rolle i stridighetene mellom europeiske stater og Det osmanske riket. Den osmanske sultanen mislyktes i forsøket på å beleire Wien i 1529. I 1683 ble byen forsøkt inntatt for andre gang, og denne gangen varte beleiringen i to måneder.⁴⁴ På 1500- og 1600-tallet representerte altså Det osmanske riket både en opplevd og reell trussel mot kristenheten. Men på 1700-tallet begynte rikets nedgangstider både internt og eksternt. Riket var fortsatt en koloss i størrelse, som strakte seg over tre kontinenter; Afrika, Europa og Asia. Men selv om riket var en stormakt på kartet, ble det

⁴² McKay, J.P. et al. (2011). *A History of Western Society, Volume 2: From the Age of Exploration to the Present*. Bedford/St. Martin's. 447.

⁴³ Daniel (1966) *Islam, Europe and Empire*, 5.

⁴⁴ Vikør, Knut S. (2017). *Ei verd bygd på islam : oversikt over Midtaustens historie*. Oslo: Samlaget. 227.

hengende etter i utviklingen av vitenskap, industri og militær teknologi. I tillegg til dette var byråkratiet innad i riket i forfall. Knut Vikør skriver i sin bok *Ei verd bygd på Islam* at «kompetanse ble erstattet med korrupsjon, studier med ortodoksi og økonomisk utvikling med jakt på luksus». ⁴⁵ Den osmanske sultanen mistet også personlig makt, og Russland og Østerrike erobret landområder som tidligere hadde tilhørt Det osmanske riket. ⁴⁶ På starten av 1800-tallet opplevde riket ytterligere territoriale tap. Det skrantende riket ble nå ofte omtalt som «Europas syke mann».

Det osmanske riket opplevde også religiøs splittelse langs og utenfor sine grenser. Ved grensene vokste det frem ulike sekter og undersekter, og noen av disse ble sett på som en trussel mot Det osmanske rikets overherredømme. Et særlig eksempel på en slik trussel var wahhabismens framvekst og senere dominans på den arabiske halvøy fra slutten av 1700-tallet. Wahhabismen var en puritansk retning innen islam, med en bokstavelig og streng tolkning av koranen og sunnaen, og et ønske om å vende tilbake til islams opprinnelige form. Retningen bygde på den strenge lovtolkningen til den hanbaliske lovskolen. ⁴⁷ Wahhabismens grunnlegger Muhammad Ibn `Abd al-Wahhab inngikk i 1744 en allianse med lederen av Saud-dynastiet i dagens Saudi-Arabia, Muhammad ibn Saud. Avtalen innebar at Saud skulle innføre al-Wahhabs lære i alle områder han erobret. Gjennom denne ekspansjonen, som var preget av voldsbruk og religiøs intoleranse, spredte wahhabismen seg. ⁴⁸ I 1803 tok den nye retningen kontroll over byen Mekka, et av islams helligste steder. Retningen ble nedkjempet i 1818, men har siden hatt stor betydning for andre reformbevegelser. ⁴⁹ Tapet av Mekka i 1803 var av stor betydning for den videre konflikten mellom wahhabismen og Det osmanske riket. Dette kan også ha vært årsaken til at wahhabismen ble kjent også i Europa, og fikk økt omtale der.

På midten av 1800-tallet ble riket enda mindre i størrelse og svarte med å sette i gang en rekke reformer for å modernisere sitt styre. Disse reformseriene kaltes Tanzimat. Reformene innebar blant annet lover som pålagte retten til liv, eiendom, ære og likhet for loven for alle religiøse grupper. Både lovgivning, retts- og

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ McKay et al. (2011), 764.

⁴⁷ Vikør (2017), 223.

⁴⁸ Ulvund, Frode, "Wahhabisme som skremmebilde i Skandinavia rundt 1800," *Historisk tidsskrift* 97, no. 02 (2018) 3.

⁴⁹ Shepard, William E. (2014). *Introducing Islam*. Routledge. 234.

utdanningssystemer ble modernisert og sekularisert. Slavehandel og slaveri ble avskaffet.⁵⁰ Selv om disse reformene ikke kunne redde riket fra nedgangen, banet de vei for nye reformer innenfor nasjonalisme og sekularisme som Mustafa Kemal, eller Atatürk, innførte i Tyrkia i mellomkrigstiden. Tanzimat-reformene ble ledet av sultanen og hans ministre. Reformene fikk kritikk ved flere hold, og mye av kritikken ble rettet mot sultanen og hans autoritet. Det vokste fram flere reformbevegelser som krevde en grunnlov og at denne skulle ta utgangspunkt i folkesuvereniteten.⁵¹ I 1876 gjennomførte «De unge osmannerne» et statskupp og innsatte en ny sultan. Den nye sultanen, Abdül-Hamid 2 innførte en grunnlov og opprettet et parlament. Da også denne sultanen var lite villig til å gi fra seg personlig makt gjorde «De unge osmannerne» på ny et statskupp i 1908. Det var denne gruppen som styrte riket i de siste årene fram mot første verdenskrig.⁵² De utviklet en radikal nasjonalistisk bevegelse og gjennomførte ytterligere reformer. Flere har pekt på at *De unge osmannerne* og deres tanker representerte starten på det nye Tyrkia som oppsto etter første verdenskrig.

Mot slutten av 1800-tallet spredte nasjonalismen seg til rikets mest undertrykte områder. Det osmanske riket mistet viktige landområder på Balkan, og rikets grenser krympet. Hellas erklærte sin selvstendighet så tidlig som i 1821. Serbia ble anerkjent som en selvstendig stat i 1878, selv om området lenge hadde hatt indre selvstyre.⁵³ Montenegro, Romania og deler av Bulgaria fikk også sin selvstendighet etter at traktaten i Berlin ble underskrevet i 1878. Avtalen ble til under ledelse av Tysklands rikskansler Otto von Bismarck og representerte den endelige slutten på den russisk-tyrkiske krig.⁵⁴ Etter traktaten i Berlin ble Det osmanske riket seierherre i den gresk-tyrkiske krigen i 1897, men i årene etterpå opplevde riket ytterligere nederlag i både den tripolitanske krig og under balkankrigene.⁵⁵ Første verdenskrig var siste gang Det osmanske riket deltok i det europeiske politiske spillet som en stormakt.

⁵⁰ Ibid., 258.

⁵¹ Vikør (2017), 234.

⁵² Ibid., 235.

⁵³ Quataert, Donald. (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press. 56.

⁵⁴ Ibid., 59.

⁵⁵ Ibid.

Den islamske verden og dens forhold til Oksidenten

Med endringer i den geopolitiske konteksten ble også relasjonen mellom europeiske stater og Det osmanske riket endret. Fram til rikets nedgangstid satte den islamske verden, med Det osmanske riket i spissen, sin egen verden som kulturens sentrum. Etter hvert begynte riket å se til Europa, særlig med tanke på militærteknologiske nyvinninger som for eksempel skytevåpen. I tillegg ble rikets sultan involvert i Europas interne intrigerer. Knut Vikør hevder at det ikke tok lang tid før «*osmannerne var blitt en brikke i andre stormakters diplomatiske spill, ikke de som dominerte brettet*».⁵⁶ I perioder var forholdet mellom Europa og Det osmanske riket preget av samarbeid, allianser og diplomati, særlig fra Storbritannia og Frankrikes side. På 1800-tallet var «Europas syke mann» på agendaen til Storbritannia, Frankrike, Russland, Wien og de nye unge statene Italia og Tyskland. I tillegg var osmannerne en viktig interesse for mange stater på det indiske subkontinent, Sentral-Asia og Nord-Afrika. Det eksisterte omfattende forbindelser og utvekslinger mellom Det osmanske riket og deres naboer, både diplomatiske, sosiale, kulturelle og økonomiske. Europeiske kunstnere, arkitekter, vitenskapsmenn og soldater frekventerte ofte Konstantinopel, hovedstaden i Det osmanske riket i tidlig moderne tid.⁵⁷ Diplomatiske forbindelser betød også at representanter for Det osmanske riket besøkte europeiske herskere og motsatt. Det franske hoff fikk for eksempel besøk av disse representantene på 1700-tallet. Agendaene for disse besøkene kunne for eksempel være et ønske om å innynne seg hos den andre, rette opp i misforståelser og forhandle muligheter for krig og fred.⁵⁸ Et eksempel på krigføring og samarbeid er Krimkrigen mellom 1853 og 1856. Her kjempet både Storbritannia, Frankrike og Det osmanske riket på samme side mot Russland.⁵⁹ Det osmanske riket kjempet også side om side med Storbritannia under Napoleons franske felttog i Egypt i 1798. William Shepard viser til at mange hevder at «studiet av Orienten» starter med Napoleons felttog. Napoleon brakte med seg flere vitenskapsmenn og andre lærde, og interessen for Orienten økte med dette.⁶⁰

⁵⁶ Vikør (2017), 227.

⁵⁷ Quataert (2005), 76.

⁵⁸ Ibid., 77.

⁵⁹ Ibid., 86.

⁶⁰ Shepard (2014), 230.

Maktbalansen endret seg også selvfølgelig da europeiske stater ble imperiemakter som koloniserte store deler av Afrika og Asia. Fra begynnelsen av 1800-tallet og fram til 1920 ble nesten hele den muslimske verden direkte eller indirekte lagt under europeisk styre, enten som kolonier eller protektorater. Noen stater var uavhengige, men ble gjenstand for begrensinger og effektivt press fra europeiske stormakter. Kun Afghanistan og sentral-Arabia beholdt ekte uavhengighet.⁶¹ Til tross for dette måtte europeiske stormakter likevel ta hensyn til den islamske verden. Da europeiske stater ble imperiemakter var det mange av stormaktene som så på den islamske verden som en likeverdig stormakt man måtte vinne tillit til. Et eksempel på dette er Storbritannia under Napoleonskrigene. I forsøket på å beseire den franske hæren ble det nødvendig å behandle islam og Det osmanske riket som en alliert. «Vennskapet» med Det osmanske riket og Persia, samt at det var nødvendig å beholde lojaliteten fra muslimene i India førte til at Storbritannia ofte strakte seg langt for å blidgjøre den muslimske verden.⁶² I tillegg har Norman Daniel hevdet at det britiske imperiet kanskje sammenlignet seg med islam, som faktisk var en gammel imperiestormakt. I følge Daniel stammer dette fra tankegangen om at islam var en krigførende og ekspanderende religion, og at dens undersåtter viste stort mot i sin krigføring.⁶³ Med dette nøt de en viss annerkjennelse fra europeiske stormakter argumenterte Daniel.

Islam som mer enn Det osmanske riket

Det er viktig å nevne i denne sammenhengen at den islamske verden besto av mye mer enn Det osmanske riket på 1700- og 1800-tallet. Begrepet «den islamske verden» brukes her om geografiske eller politiske enheter som er dominert av islam, også kalt Dar al-Islam. I Nord-Afrika fantes en rekke områder hvor en majoritet av befolkningen var muslimer. Disse områdene var dagens Algerie, Marokko, Tunisia, Libya og Mauritania. Området ble kalt Maghreb eller Barbareskstatene. Barbareskstatene hadde et dårlig rykte i Europa. Området var kjent for sjørøveri og slavehold. I løpet av 1700-tallet avtok denne kaperfarten, men det dårlige ryktet vedvarte nok. Deler av Maghreb øst for Marokko var på papiret en del av Det

⁶¹ Ibid., 231.

⁶² Daniel (1966) *Islam, Europe and Empire*, 481.

⁶³ Ibid.

osmanske riket, men i praksis var området helt selvstendig, og førte gjerne krig mot andre osmanske provinser.⁶⁴ Marokko ble styrt av det berømte Alawi-dynastiet fra 1660-tallet og frem til i dag. Styret ble avbrutt mellom 1912 og 1956 da Marokko var et fransk protektorat. Algerie ble en fransk koloni fra 1830, og kolonistynet var mer direkte der enn andre steder i Nord-Afrika.

Områdene rundt dagens Iran lå under det langvarige Safavide-dynastiet mellom 1501 og 1736, og sjia-islam ble hovedreligion for området. Inntil 1639 kjempet safavidene ofte mot Det osmanske riket og sunni-islam. Professor i religionsvitenskap William E. Shepard hevder at det mest sannsynlig var i denne perioden at sunni- og sjia-islam ble så tydelig skilt fra hverandre som de er i dag.⁶⁵ Safavide-dynastiet endte i 1736, og senere ble Qajar-dynastiet dominerende. Det varte helt frem til 1925. Islam gjorde seg også gjeldende i India og Indias historie er nøye vevd sammen med islams ekspansjon og vekst. Muslimene hersket over større eller mindre deler av India fram til slutten av 1700-tallet da britene befestet sin makt i området.⁶⁶ De mest kjente rikene fra disse årene er Dehli-sultanatet og Mogulriket.

Områdene utenfor Det osmanske riket var også kjent for europeere på 1700- og 1800-tallet. Reisebeskrivelser hadde vært en populær sjanger i lang tid, og mange av reisene ble foretatt til islams ytterkanter. Carsten Niebuhr foretok for eksempel reiser til både Jemen og India, og hans verker ble svært populære i Skandinavia. Det er likevel rimelig å anta at det var Det osmanske riket som sto i fokus og fikk mest oppmerksomhet, og som dermed var et sentralt grunnlag for forestillingene om islam i Vesten. Det er viktig å ha konteksten rundt den islamske verden i bakhodet når vi nå videre skal se hvordan kildene framstiller islam i tiden fra rundt 1750 og fram til 1914. Under kolonialismen representerte Det osmanske riket og islam både en politisk og militær trussel mot Vesten. Man kan derfor spørre seg i hvilken grad vestlige makter var opptatt av det osmanske rikets religiøsitet. Når makt og maktbalanse var såpass viktig, ble fokuset på religion da underordnet? I hvilken grad spilte endrede geopolitiske kontekster framstillingene av islam? I tillegg til andre underproblemstillinger skal dette i det følgende undersøkes i tre perioder; 1750 til 1800, 1800 til 1850 og 1850 til 1914.

⁶⁴ Vikør (2017), 196.

⁶⁵ Shepard (2014), 58.

⁶⁶ Ruud, Arild Engelsen, Price, Pamela G., og Mageli, Eldrid. (2011). *Indias historie: med Pakistan og Bangladesh*. Oslo: Cappelen akademisk forl. 115.

Kapittel 3: 1750-1800: Tre populære forfattere

Som vi så i det forrige kapitelet ble Det osmanske riket fortsatt oppfattet som en trussel mot kristenheten i andre halvdel av 1700-tallet. Rikets størrelse var massiv, og riket hadde kontroll over store deler av det sørøstlige Europa. Likevel var rikets storhetstid på hell, og 1700-tallet er starten på rikets nedgangstid. Som vi også så i det forrige kapittelet er det rimelig å anta at det var Det osmanske riket som var det sentrale grunnlaget for forestillinger som ble skapt og opprettholdt om islam og muslimer. Det vil være interessant å se nærmere på om den endrede geopolitiske situasjonen, med Det osmanske rikets nedgangstid, har en innvirkning på forestillingene som sirkulerte om islam og muslimer. Dette kapittelet skal undersøke tre ulike verker som ble hyppig lest i andre halvdel av 1700-tallet. Forfatterne av verkene er Ludvig Holberg, Carsten Niebuhr og Georg Høst.

Forestillinger; Hva leses om islam og muslimer?

Som vi så i innledningskapittelet er deler av forskningslitteraturen opptatt av å vise hvordan forestillingene om islam og muslimer gjerne hang igjen fra forestillingene som preget middelalderen. Særlig historikeren Norman Daniel var opptatt av å vise likhetstrekk mellom kristne middelalderske forestillinger og moderne vestlig litteratur. Deler av forskningslitteraturen, med Daniel i spissen, peker på at en av grunnene til at middelalderens forestillinger fortsatt gjorde seg gjeldene på 1700-tallet, er at forfatterne som skrev ikke klarte å frigjøre seg fra kristne holdninger og synspunkter. Det ble altså ofte skrevet om islam i en kristen ramme og med kristne briller. Kanskje ble islam oppfattet mer som en trussel mot kristenheten, enn mot vestlige stater. Siden islam er en monoteistisk religion med én Gud, og siden de har hellige skrifter, ble islam som regel anerkjent som en religion av forfatterne på 1700-tallet. Men mange av forfatterne beskrev også islam som en falsk religion, som en kopi av kristendommen.⁶⁷ Norman Daniel la vekt på at islam ofte ble beskrevet som en feilaktig etterlikning av kristendommen. Han påpekte at koranen stadig vekk ble fremstilt som en falsk kopi av bibelen, og islams religiøse plikter ble forstått som

⁶⁷ Dahl, Gina (2014). *Libraries and Enlightenment. Eighteenth-century Norway and the Outer World* Aarhus Aarhus University Press. 203.

falske kopier av kristne religiøse plikter.⁶⁸ Islams autentisitet som religion ble altså problematisert og avvist. Som vi så i innledningen peker forskningslitteraturen også på at islam gang på gang ble presentert som noe eksotisk og erotisk på 1700-tallet. Fortellinger om flerkoneri og konkubinater fanget leserens interesse. Islam ble hyppig beskrevet som en sensuell religion, og religionen ble ofte romantisert og mystifisert. Norman Daniel mente at dette førte til en nedverdiggelse av islamsk og muslimsk kultur. Han skrev at mange av tekstene tenderte til å fokusere på det spektakulære, det magiske og det uforstående. Han mente for eksempel at fortellingene i boken *Tusen og En Natt* var eksempler på fortellinger som hjalp til med denne romantiseringen og eksotiseringen.⁶⁹ I beskrivelsene av islam som noe erotisk dro man gjerne inn fortellingene om paradiset, jannah. Her er det tanken om at muslimene blir møtt med et stort antall jomfruer som ble satt i sammenheng med det erotiske. I tillegg til det erotiske ble også islam presentert som en farlig religion og en farlig kultur. Denne tanken stammer mest sannsynlig fra korstogstiden og tiden da islam ekspanderte voldsomt på kort tid, og ryktet om deres fryktløse krigere spredte seg til Europa. Norman Daniel mente at denne tanken endrer seg noe idet den geopolitiske konteksten endrer seg. Etter hvert som kontakten med østlige land økte, og Det osmanske riket opplevde sin nedgangstid, ble noe av frykten erstattet med en form for patronasje.⁷⁰ Det osmanske riket, safavid-dynastiet og mogulriket i India ble nå behandlet som en kjent og fortrolig del av verden, og deres institusjoner ble diskutert i en europeisk kontekst.⁷¹ Historikeren Bernard Lewis støttet Norman Daniels tanker om den endrede geopolitiske konteksten. Han mente at nye forestillinger ble dannet når muslimer og den muslimske tro ikke lenger var i angrepsposisjon, men ble selv truet. Muslimene ble oftere enn før vurdert som svake og dekadente, og Det osmanske rikets status inviterte nå til europeisk dominans.⁷²

Det fantes også en hel rekke forestillinger om profeten Muhammed, både positive og negative. Muhammed var helt klart gjenstand for stor interesse, både i middelalderen og i tidlig moderne tid. Mye av kritikken gikk ut på at Muhammed skulle ha funnet på religionen islam med overlegg for å legitimere sine egne

⁶⁸ Daniel (1966) *Islam, Europe and Empire*, 275.

⁶⁹ Ibid., 20.

⁷⁰ Ibid., 11.

⁷¹ Ibid., 23.

⁷² Lewis (1994), 84.

seksuelle hengivelser. Rana Kabbani skriver at Muhammed ble beskrevet som en engasjert forfører som kledde seg i lilla, farget sine lepper og var glad i duftende ting og seksuell aktivitet. Denne beskrivelsen var del av en polemikk hvis mål var å latterliggjøre Muhammed så ondsinnet som mulig. Videre skriver hun at en populær forestilling var Muhammeds plan om å ødelegge kristendommen.⁷³ Forestillingene om Muhammed var derimot ikke alltid negative. Han høstet ofte beundring for sine lederegenskaper og måten han klarte å utbre islam på. Forfatteren Ahmad Gunny hevder at Muhammed oftere ble omtalt i positive ordelag hvis forfatterne hadde en svak kristen forankring.⁷⁴ Det vil være interessant å se nærmere på om Ludvig Holberg, Georg Høst og Carsten Niebuhr også la disse nedarvede forestillingene til grunn i sine verker.

Hva var tilgjengelig på det dansk-norske bokmarkedet på 1700-tallet?

Vi har allerede sett at verden ble mindre i opplysningstiden. Mennesker la ut på reiser og de reiste mye lengre enn før. Nye handelsruter ble opprettet, ny litteratur om verden ble oversatt og nye kart ble trykket. Med opplysningstiden ble synet på staten og statssystemet endret. Det ble argumentert for maktfordeling, ytringsfrihet, religionsfrihet og menneskerettigheter. Viktige opplysningsideer var framskritt og toleranse. Det er 1700-tallet som regnes som opplysningstiden også i Danmark-Norge. Opplysningstiden var også en periode med religionskritikk og generell autoritetskritikk. Samtidig er det viktig å understreke at Danmark-Norge på denne tiden var et enevelde. Dette vil si at teokratiet var legitimt og «vanlig» da Holberg, Niebuhr og Høst skrev sine verker. På 1600-tallet og store deler av 1700-tallet var teokratiet langt på vei normen i store deler av det protestantiske Europa. Kirke og stat var ett, og kristendommen dannet grunnlaget for statens politikk. Kongen av Danmark-Norge, i kraft av statskirken, var både verdslig og geistlig leder. Christian den femtes straffelov av 1687 viser tydelig denne sammenblanding av politikk og religion. Straffeloven var modellert etter de ti bud.⁷⁵

⁷³ Kabbani (2008), 36.

⁷⁴ Gunny, Ahmad. (2004). *Perceptions of Islam in European writings*. Islamic Foundation. 100.

⁷⁵ Hauge, Ragnar. (1996). *Straffens begrunnelser*. Oslo: Universitetsforl. 73.

Som tidligere nevnt fantes ingen spesifikke lærebøker om religion og historie på 1700-tallet, og dermed ingen egne omtaler av religionen islam og profeten Muhammed. I annen litteratur florerte derimot informasjon og forestillinger om «de andre». Gina Dahl presenter sjangeren *historia* i sin bok *Libraries and Enlightenment; Eighteen-Century Norway and the Outer World*. Hun skriver at kategorien *Historia* rommet mange sjangre, blant annet noveller, dikt og skuespill, og i tillegg geografiske og historiske manualer. I tillegg til reisebeskrivelser var det *Historia*-sjangeren som ga leserne et innblikk i andre verdener på 1700-tallet.⁷⁶ Nordmenn leste aller hyppigst den litteraturen som ble skrevet og trykt i Danmark-Norge, men litteratur fra Tyskland, Nederland, England og Frankrike ble også importert, og lest.⁷⁷ Denne litteraturen fant veien til private boksamlinger på ulike måter og gjennom ulike kanaler. Bokhandlere eller omreisende handelsmenn importerte bøker til sine kunder. I tillegg kunne privatpersoner få bøker tilsendt per post. Høyt utdannede embetsmenn på reise vendte ofte hjem med bøker, og andre omreisende ute i Europa kunne få oppgaven med å ta med seg bøker hjem til venner og familie. Det gikk også den andre veien. Nordmenn som bosatte seg permanent i utlandet tok med seg bøker fra Norge, og skapte dermed en arena for kulturell utveksling.⁷⁸

Verker som omhandlet «det kjente», nemlig Danmark-Norge og Europa, var mest populært i Norge under opplysningstiden. Til tross for dette så tiltrakk «fremmede steder» og menneskene som bodde der, seg også stor oppmerksomhet. Av alle områder utenfor Europa så virker det som om historier om Asia var mest populær i bokform, og da særlig «den nære Østen».⁷⁹ En av grunnene til at den nære Østen ble offer for nysgjerrighet var kanskje opplysningstidens interesse for bibelske steder. I boksamlingene som Gina Dahl har undersøkt er kirkehistorie svært populært, men også historiske introduksjoner til islam og jødedommen. Hun skriver at den muslimske verden ofte ble presentert for leserne i geografiske bøker og i reiselitteratur, og at rene historieverk på temaet var sjeldnere. Videre skriver hun at biografier om profeten Muhammed også er noe man kan finne i disse boksamlingene, i tillegg til oversettelser av koranen.⁸⁰

⁷⁶ Dahl (2014), 12.

⁷⁷ Ibid., 21.

⁷⁸ Ibid., 20.

⁷⁹ Ibid., 80.

⁸⁰ Ibid., 59.

I dette kapittelet er det tre ulike forfattere og deres verker som skal undersøkes; Ludvig Holberg, Carsten Niebuhr og Georg Høst. Disse forfatterne var typiske i de boksamlingene Gina Dahl undersøkte. Ludvig Holberg var en av de mest solgte forfatterne av biografier i andre halvdel av 1700-tallet. Hans *Helters sammenlignende historier* og *Heltinners sammenlignende historier* inneholder stoff som er samlet fra islamsk, indisk og øst-europeisk historie.⁸¹ Verkene introduserer en rekke berømte historiske skikkelser, både kvinner (heltinner) og menn (helter). Her finner vi for eksempel en grundig redegjørelse for profeten Muhammeds liv og virke. Carsten Niebuhr var også en forfatter som ble hyppig lest av den dansk-norske offentligheten i andre halvdel av 1700-tallet. Niebuhr var helt sentral i framstillingen av Arabia i Vesten.

Forfatterne hadde forskjellige utgangspunkt og tematikk i sine verker. Ludvig Holberg reiste aldri til den islamske verden selv, men brukte et bredt spekter av kilder i sitt skrivearbeid. Hvilke kilder han brukte i biografien *Heltehistorier* vites ikke nøyaktig, da Holberg har få fotnoter og sjelden refererer til andre forfattere i verket sitt. Det er allment kjent at Holberg lå tett opp til sine kilder under sitt forfatterskap.⁸² Kompilasjon var en nokså vanlig metode i dansk-norsk og europeisk historieskrivning.⁸³ Med kompilasjon menes en skrivemåte hvor forfatteren utformer sin egen tekst ved å skrive sammen ordrette teststykker fra allerede eksisterende verk. I fortalen til verket *Heltehistorier* skrev Holberg at verket omhandler *Moderne Heroes*, og er en imitasjon av antikkens historiker og biograf Plutark og hans sammenligning av berømte menn.⁸⁴ På samme måte som Plutark sammenlignet Aleksander den Store og Julius Cæsar, sammenlignet Holberg blant annet Montezuma og Atapaliba og Zoroaster og Muhammed. Carsten Niebuhr og Georg Høst har et annet utgangspunkt enn Ludvig Holberg. Niebuhrs verker er reisebeskrivelser fra hans Arabiske reise i årene 1761-1762. Verkene har et vitenskapelig preg, og hans formål med reisen var å besvare en rekke vitenskapelige spørsmål om områdets planter, dyr og mennesker. Carsten Niebuhr kunne ikke arabisk og var dermed avhengig av å innhente informasjon fra mennesker som

⁸¹ Ibid., 60.

⁸² Simonsen (2004), 74.

⁸³ Slettebø, Thomas, "Kompilasjon og originalitet i 1700-tallets dansk-norske historieskrivning (upublisert manus)" 1.

⁸⁴ Holberg, Ludvig. " Heltehistorier, Tomus I." Hentet 10. november 2018.

kunne hans språk, eller bruke tolk som mellomledd. Georg Høst på sin side, snakket arabisk. Han ble ansatt som assistent for det dansk-afrikanske kompani, og ble sendt til Marokko. Han kom, i tillegg til Niebuhr, derfor med egne observasjoner i verket *Efterretninger om Marokos og Fes*. Han fikk innpass i den marokkanske keiserens innerste kretser, og skrev senere en egen bok om ham kalt *Den Marokanske Kajsers Ben Abdallahs Historie*. Videre skal vi se nærmere på hvilke forestillinger om islam og muslimer som dukker opp i Holberg, Niebuhr og Høst sine verker

Opplysningsmannen Ludvig Holberg og hans falske profet

Ludvig Holberg var en dansk-norsk forfatter og historiker som levde mellom 1684 og 1754. Holberg var en fremtredende skikkelse i den dansk-norske opplysningstiden, og han publiserte tekster innenfor mange litterære sjangre. Det kan være rimelig å anta at Holbergs verker ble lest av svært mange, særlig siden han også var kjent i Norge. Ludvig Holberg redegjør grundig for Muhammeds liv og virke i et kapittel i boken *Adskillige store Helters og berømmelige Mænds, sær Orientalske og Indianske sammenlignende Historier og Bedrifter efter Plutarchi Maade, Tomus 2*, videre forkortet til *Heltehistorier*, fra 1739. Her sammenligner Holberg religionsstifteren Muhammed med religionsstifteren Zarathustra.⁸⁵ I tillegg til omtale av islam og Muhammed i *Heltehistorier* redegjør også Holberg for temaet i essayene *Moralske tanker* og *Epistler*.⁸⁶ Jeg ønsker her å bruke *Heltehistorier* som hovedkilde fordi de synspunktene Holberg fremmer i dette verket også brukes i andre sammenhenger senere i hans forfatterskap, for eksempel i *Moralske tanker* og *Epistler*.

Allerede i innledningen til sammenligningen av Muhammed og Zoroaster gir Holberg leseren sitt personlige syn på islam. Han slår fast at islam er en falsk religion, og samtidig at dens profet og religionsstifter er falsk.⁸⁷ Dette utsagnet dukker opp mange steder i teksten. Et eksempel er når Holberg beskriver Muhammeds forkynnelser. Her skriver Holberg at Muhammed «udstrøe sin falske Lærdom, gav sig ud for en Prophet...».⁸⁸ Han skriver også i konklusjonen at Muhammed aldri oppfant noen ny religion, men smeltet sammen mange gamle religioner. Muhammeds koran

⁸⁵ Zarathustras lære utviklet seg til religionen zoroastrisme.

⁸⁶ Simonsen (2004), 73.

⁸⁷ Holberg, Ludvig. "Heltehistorier, Tomus II." Hentet 10. november 2018.

⁸⁸ Ibid., 32.

var en blanding av kristendommen og jødedommen, skriver Holberg.⁸⁹ Med dette setter også Holberg koranens hellighet og autenticitet i tvil. Holberg skriver at koranen er skrevet av Muhammed, en mann han allerede har fordømt som en falsk profet. For muslimer er koranen hellig. Koranen blir sett på som Guds ord åpenbart til profeten gjennom engelen Gabriel (Jibril). I følge islam er ikke koranen modifisert av Muhammeds personlighet.⁹⁰

En vanlig forestilling om islam dukker også opp hos Holberg, nemlig forestillingen om arabernes promiskuitet. Holberg skriver at Muhammeds nye tro får raskt oppslutning fordi han lagde den slik at det passet til arabernes personlighet. Muhammed lofte sine tilhengere «*Vellystigheter*», og Holberg skriver at araberne hadde stor tilbøyelighet til dette.⁹¹ Holberg forklarer islams videre fremgang og tilhengers fryktløshet også til dels ved at en mann kan ha flere hustruer i islam og ved at man i paradiset blir lovet «*mange smukke Piger at forlyste sig med*».⁹²

Ludvig Holberg vier også en del plass til diskusjon rundt personen Muhammed. Holberg tildeler Muhammed mange forskjellige kvaliteter. Han skriver at Muhammed var velskapt og hadde et behagelig utseende, og at han var skarpsindig.⁹³ I ungdommen fant Muhammed behag i å røve, plyndre og «*at utløse blod*», men dette var ikke noen annerledes levemåte enn alle andre arabere inntok, skriver Holberg.⁹⁴ Muhammeds laster var, i følge Holberg, ærgjerrighet og løsaktighet, og han skriver at disse trekkene ble mer fremtredende med alderen. Han legger vekt på at Muhammed fikk ha så mange koner som han selv ønsket, mens hans tilhenger fikk ha høyst fire. I tillegg skulle alle menn ære og akte sin hustru, men Muhammed kunne behandle sine koner som han selv ønsket.⁹⁵ Med dette kommer altså Holberg med anklager om hykleri og verdslig motiverte interesser. Muhammed var også en hatefull og hevngjerrig mann, som «*aldri tilgav nogen sin Brøde*». Holberg beskriver i tillegg Muhammed som en ulærd mann; «*der ikke ringeste Kundskap haver haft om geistlige og verdslige Historier*».⁹⁶ Holberg diskuterer også

⁸⁹ Ibid., 106.

⁹⁰ Shepard (2014), 65.

⁹¹ Holberg, "Heltehistorier, Tomus II" 30.

⁹² Ibid., 107.

⁹³ Ibid., 81.

⁹⁴ Ibid., 82.

⁹⁵ Ibid., 89.

⁹⁶ Ibid., 95.

hvorvidt Muhammed var en bedrager eller ikke. Han skriver at det finnes mange eksempler der man kanskje heller kan kalle Muhammed for en drømmer, fremfor en profet. I tillegg til å foreslå at Muhammed kun er en drømmer, kommer også Holberg med forslaget om at Muhammed var en «mann av forvirret hjerne». Holberg konkluderer aldri her, men heller mot at Muhammed var en bedrager, og gir leserne eksempler på hvorfor han gjør det; «*Jeg tilstaaer gjerne, at der fortæelles visse Historier om Mahomed, som vise, at han heller var en Bedrager, end en Drømmer*».⁹⁷

Selv om Holberg ikke anerkjente islam som en ekte religion og Muhammed som en ekte profet, og selv om han flere ganger kom med negativ omtale om islam og muslimer, assosierte også Holberg islam med positivt ladde egenskaper. Holberg roste muslimenes religiøse iver og det faktum at de fremførte sine bønner med ærbødighet og andakt. Han beundret det at de gav almisser til de fattige, og at alle kunne få husly og oppvarting om de trengte det. Han la stor vekt på at de arabiske landene var religiøs tolerante ovenfor andre religioner, og at det kun måtte betales en liten årlig skatt om man ikke var muslim. Her kommer opplysningsmannen Holberg til syne, for religiøs toleranse var jo en av opplysningstidens dyder. Med denne beundringen kritiserte også Holberg kristendommen, som han mente ikke praktiserte samme form for religionsfrihet, og der tilhengerne kanskje ikke ba med like stor ærefrykt som muslimene.⁹⁸ Samtidig er det viktig å påpeke at toleranse hadde et annet meningsinnhold for mange, særlig før opplysningstiden. Toleranse betød ikke alltid det samme som det vi mener dag, men handlet mer om å tåle det man allerede mislikte og hadde innvendinger mot.⁹⁹

Ludvig Holbergs tanker om islam føyer seg inn i rekken av forestillinger som også forskningslitteraturen peker på. Islam ble beskrevet som en falsk religion, en kopi av kristendommen og jødedommen. Muhammed ble fremstilt som en falsk profet som med overlegg har utarbeidet en religion for sin egen vinning. En vanlig stereotypi som også dukker opp er forestillingen om muslimenes promiskuitet. Holberg skrev at Muhammed laget islam slik at religionen var tilpasset arabernes

⁹⁷ Ibid., 93.

⁹⁸ Ibid., 99ff.

⁹⁹ Ulvund, Frode. (2017). *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*. Oslo: Cappelen Damm akademisk. 24.

tilbøyelighet til promiskuitet. Det er særlig fortellingene om islams paradisi, jannah, som står i sentrum for disse forestillingene. I tillegg til de vanlige forestillingene som også blir behandlet av forskningslitteraturen, pekte også Holberg på positive sider ved islam. Muslimenes religiøse iver og islams religionstoleranse blir for eksempel trukket fram som noe positivt. *Heltehistoriers* tema er profeten Muhammeds liv og virke. Aspekter ved religionen islam blir også behandlet, samt at leserne får en sammenligning av Muhammed og Zoroaster. Den geopolitiske situasjonen på 1700-tallet, med Det osmanske rikets stagnasjon og begynnende nedgangstid, blir ikke nevnt i Holbergs *Heltehistorier*. *Heltehistoriers* form og stil er inspirert av den antikke historikeren og biografen Plutark. Hvor Holberg hentet sine fakta til verket vites ikke. Det vi vet er at Holberg ofte kompilerte tidligere historikere og lagde sin egen særegen stil. Holberg reiste mye rundt omkring i Europa gjennom sitt forfatterliv, og hentet mest sannsynlig inspirasjon fra andre forfattere der.

Den nøytrale Carsten Niebuhr

Carsten Niebuhr var en tysk kartograf og matematiker ansatt av den dansk-norske kongen Frederik V. Mellom 1761 og 1767 foretok Niebuhr, på vegne av kongen, en vitenskapelig reise til arabiske land. Hensikten med reisen var å finne svar på en liste med 235 vitenskapelige spørsmål, der de fleste omhandlet spørsmål om planter, fossiler, byggestil, geografi og historie.¹⁰⁰ Carsten Niebuhr var den eneste som overlevde reisen, og i 1772 publiserte han sitt verk *Beschreibung von Arabien: Aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten*, heretter oversatt og forkortet til *Beskrivelse af Arabien*. Hans reise startet i Egypt, gikk videre til Jemen og til slutt kom han så langt som til India. Hovedfokuset ligger likevel på arabiske land. Verket består av to deler. Den første delen inneholder en generell innføring i arabisk geografi og i arabiske menneskers tradisjoner og skikker. Den andre delen inneholder en nærmere beskrivelse av spesifikke steder i Arabia, for eksempel Jemen, Oman og Sinaihalvøya.¹⁰¹ Det er første halvdel av verket som er av særlig interesse for denne oppgaven, fordi det her Niebuhr gjør sine observasjoner om religionsutøvelse i områdene. Niebuhrs verk gir oss også

¹⁰⁰ Simonsen (2004), 96.

¹⁰¹ Niebuhr, Carsten et al. (2009). *Beskrivelse af Arabien ud fra egne iagttagelser og i landet selv samlede efterretninger*. København: Vandkunsten. 11.

informasjon om forskjellige aspekter ved livet i *Morgenlandene*¹⁰², slik som botanikk, geografi, deres kjøkken, ulike klesskikker, litteratur, medisin, astronomi, deres dyr og så videre.

Når man leser *Beskrivelse af Arabien* kommer det raskt til syne at Carsten Niebuhr skriver svært nøytralt, og ofte også positivt om islam og muslimer. Med få generaliseringer beskriver Niebuhr islams ulike sekter, islams ritualer, flerkoneri, omskjæring og muslimenes alkoholbruk. Han forteller hvordan alkohol er forbudt blant muslimer, men også at noen drikker alkohol, særlig alene i sitt eget hus på kveldene. Niebuhr kommenterer aldri dette negativt, eller kommer med antydninger om at dette er hyklersk. Niebuhr kommer faktisk sjeldent med personlige meninger omkring religionen islam, men beundrer arabernes kultur, deres mennesker og deres livsstil. Av og til kan det være litt vanskelig å få grep om hvorvidt Niebuhr snakker om arabere spesielt eller muslimer generelt, fordi han ofte bruker termene om en annen. Han veksler mellom å bruke termene muhammedanere og arabere, samtidig som han også veksler mellom å si kristne og europeere. Han bruker også til stadig ordene arabere, tyrkere og persere om en annen, men som oftest skiller han disse fra hverandre. Han forklarer for eksempel leserne hvorfor han tror at tyrkere, eller osmannerne, er mer fiendtlig innstilt til europeere enn arabere. Forklaringen han gir er at osmannerne lenge har ligget i krig med europeerne, mens arabere ikke har det. Derfor er arabere ofte mer høfligere enn tyrkere, ifølge Niebuhr.¹⁰³ Niebuhr kommer gjentatte ganger tilbake til dette med Muhammedanernes høflighet og gjestfrihet i verket sitt.

I verket finner vi typiske stereotypier om islam og muslimer, men da forklarer Niebuhr leserne at stereotypiene som oftest er feil. Niebuhrs kildekritiske sans skiller han fra Holberg, og bidrar kanskje til å forklare hans nøkterne skrivemåte. Han diskuterer for eksempel hvordan man lenge har trodd at menneskene i Orienten var usiviliserte og barbariske. Niebuhr skriver her at «Andre europæiske rejsende vil have oplevet araberne som hyklere, bedragere og røvere. Jeg har ikke haft årsag til at besvære mig herover. Vel har jeg også stiftet bekendtskab med nogle folk av den karakter. Men jeg kan ikke af nogle enkelte personers slette opførsel slutte meg til hele nationens sinnelag».¹⁰⁴

¹⁰² Europeisk uttrykk for Orienten eller Østen

¹⁰³ Niebuhr et al. (2009), 19, 84.

¹⁰⁴ Ibid., 75.

Niebuhr skriver at europeere ofte dømmes fremmede land og mennesker før de i det hele tatt har lært de å kjenne, og at han selv ikke finner arabere og deres land støtende i det hele tatt. Niebuhr skriver også at flerkoneri ikke er så vanlig i Orienten «som man kanskje tror i Europa»¹⁰⁵, og at utdanningen i Orienten er bedre enn det «som man kanskje tror i Europa».¹⁰⁶ Vi ser altså at Niebuhr hele tiden ryddet opp i det han fremstilte som vrangforestillinger, og prøvde å gi leserne et mer nyansert bilde. I tillegg til dette var også Niebuhr opptatt av å sammenligne *Morgenlandenes* aspekter med europeiske. Når han diskuterer arabernes høflighet, så skriver han at det er like stor sjanse for å møte uærlige mennesker i Europa som i Orienten. Når han diskuterer ønsket om at kvinnene skal være jomfruer når de inngår ekteskap, påpeker han at også i Russland forlanger mannen tegn på jomfrudom. Niebuhr skriver også om arabernes behandling av jødene, og viser til eksempler på at behandlingene jødene får i Europa nesten er verre, og at de har mer frihet i Orienten.¹⁰⁷

Der hvor Ludvig Holberg kom med mange personlige meninger om profeten Muhammed, og der hvor Holberg ønsket å finne ut om han er en bedrager eller ikke, skriver Carsten Niebuhr på sin side svært lite om profeten. Som tidligere nevnt var svært mange forfattere på denne tiden opptatt av Muhammed og hans profetskap og svært mange forfattere kritiserte Muhammed for å ha funnet på religionen islam med hensikt og vilje.¹⁰⁸ Carsten Niebuhr nevner ikke dette i det hele tatt. Niebuhr beskriver heller ikke islam som en falsk religion. Niebuhr skriver generelt lite om religiøse og teologiske spørsmål, han gir oss altså ikke sitt personlige syn på islam, og tonen hans er som oftest nøytral. Enkelte steder kommer Niebuhr med beundring ovenfor islam. Han er imponert over respekten og hengivenheten muslimene viser ovenfor profeten Muhammed, samt den andakten muslimene viser i bønnesituasjoner.¹⁰⁹ Her kan vi trekke likheter til Holberg, som også beundret muslimenes religiøse iver når det kom til bønn. Det at Niebuhr er så motvillig til å diskutere religion, er som sagt uvanlig på denne tiden. Mange forfattere på slutten av

¹⁰⁵ Ibid., 111.

¹⁰⁶ Ibid., 143.

¹⁰⁷ Ibid., 87.

¹⁰⁸ Daniel (1966) *Islam, Europe and Empire*, 5.

¹⁰⁹ Niebuhr et al. (2009), 19, 94.

1700-tallet og på begynnelsen av 1800-tallet skriver om islam i en kristen ramme og med kristne referanser. Et eksempel på dette er at forfatterne stadig sammenlignet islam med kristendommen, og satte islams ritualer og dogmer opp mot kristendommens.

Carsten Niebuhr bruker mye plass til å beskrive ulike grupperinger innenfor islam. Han beskriver de to hovedretningene sunni og shia, men vier også plass til mindre sekter og undergrupper. Carsten Niebuhr var faktisk den første europeer som gav en nærmere redegjørelse for wahhabismen og dens grunnlegger Muhammad Ibn `Abd al-Wahhab.¹¹⁰ Dette gjør han i sitt andre verk fra sin vitenskapelige reise, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, heretter oversatt og forkortet til *Rejsebeskrivelse fra Arabien*. Niebuhr snakket ikke direkte med noen fra reformbevegelsen, men sikret seg opplysninger på andre måter. Han snakket med ulike sunnimuslimer, blant annet en anonym Sheikh.¹¹¹ Niebuhr kaller wahhabismen en ny religion og en reformbevegelse. Han skriver at den har en enda strengere monoteisme enn vanlig sunni-islam. Han forteller at grunnleggeren al-Wahhab benektet at koranen skulle være menneskeskapt eller nedbrakt fra himmelen av engelen Gabriel (Jibril). Niebuhr skriver også at wahhabistene mente at «vanlig» islam hadde tilegnet seg alt for mye overtro og dermed forvansket Muhammeds religion. Niebuhr mener at al-Wahhab hadde gått lenger enn andre reformatorer til andre sekter, og ført muhamedanismen tilbake til sin opprinnelige enkelthet.¹¹² Carsten Niebuhr kommer ikke med ytterligere personlige betraktninger om wahhabismen.

Gina Dahl foreslår at Niebuhrs positive omtale av Orienten kanskje er et resultat av hans reisemåte. Han valgte å reise enkelt, som en fattig mann, og han bodde ofte hos lokale for ikke å tiltrekke seg oppmerksomhet fra plyndrere. Dette kan ha gjort at Niebuhr fikk mye større kontakt med den vanlige befolkningen enn andre forfattere.¹¹³ På den annen side så vet vi at Carsten Niebuhr ikke kunne arabisk. Dette skaper metodiske problemer i og med at *Beskrivelse af Arabien* skulle være en vitenskapelig innsamling av informasjon. Han gav selv uttrykk for at det var vanskelig

¹¹⁰ Simonsen (2004), 115.

¹¹¹ Niebuhr, Carsten. (1972). *Travels through Arabia and other countries in the East : 2*. Beirut: Librairie du Liban. 134.

¹¹² Ibid., 136.

¹¹³ Dahl (2014), 112.

å finne ut hvem som lokalt hadde størst innsikt i det han lurte på. Slik kom han kanskje ikke alltid i kontakt med de han burde. Dette kunne farge informasjonen som Niebuhr innhentet.

Både *Beskrivelse Af Arabien* og *Rejsebeskrivelse fra Arabien* ble populære verk i dansk-norske boksamlinger, og Carsten Niebuhr fikk en viktig posisjon internasjonalt. *Beskrivelse Af Arabien* ble først utgitt på tysk, og det var denne utgaven som var tilgjengelig for lesere på slutten av 1700-tallet. *Beskrivelse af Arabien* ble senere utgitt på engelsk og fransk, men verket ble ikke tilgjengelig på dansk før i 2009. Carsten Niebuhrs reiser og publikasjoner gav europeisk forskning nye opplysninger, ikke bare om Midtøstens historie, men også de forskjellige sidene av naturvitenskapen. Fra midten av 1700-tallet hadde derfor den dansk-norske offentlighet gode muligheter for å få opplysninger om både islam og muslimer.¹¹⁴

Forskningslitteraturen peker på et veldig fokus rundt profeten Muhammed og hans liv i forestillingene om islam. Her skiller Carsten Niebuhr seg klart ut fra andre forfattere i hans samtid. Niebuhr skriver som nevnt påfallende lite om Muhammed. Den vanlige forestillingen om at islam er en falsk religion, en kopi av kristendommen og jødedommen, får heller ikke et fokus i *Beskrivelse af Arabien*. Carsten Niebuhr kommer med få personlige betraktninger i verket, og er heller opptatt av å rette opp i eventuelle misforståelser rundt islam og muslimer. Enkelte deler av forskningslitteraturen peker på hykleri som en vanlig forestilling om muslimenes kvaliteter. Niebuhr beskylder ingen for å være hyklersk. Carsten Niebuhr plukker opp den geopolitiske endringen i Europa, med splittelse innad i Det osmanske riket. I *Rejsebeskrivelse fra Arabien* trekker han frem reformbevegelsen wahhabismen og gir leseren en redegjørelse for denne sekten. Niebuhr beskriver wahhabismen som noe annet enn vanlig islam. Da Carsten Niebuhr brakte med seg sine fortellinger hjem til Europa startet ryktene om en ny mystisk sekt. Kanskje var den kjettersk, kanskje var den en helt ny religion.¹¹⁵ Det er et poeng at den tidlige litteraturen hadde visse problem med å posisjonere wahhabismen opp mot islam, ikke minst fordi bevegelsen ble avislamifisert i Det osmanske riket. Giovanni Bonacina skriver at europeiske forfattere hadde en trang til å forstå det ukjente gjennom det kjente, og at wahhabismen derfor ofte ble forstått som en puritansk retning med innslag av

¹¹⁴ Simonsen (2004), 118.

¹¹⁵ Bonacina, Giovanni. (2015). *The Wahhabis Seen Through European Eyes (1772-1830)*. BRILL. 11.

deisme. Bonacina påpeker også at Carsten Niebuhr, i likhet med andre forfattere av reisebeskrivelser i hans samtid, manglet personlig kontakt med autentiske wahhabitter. De fleste brukte andrehånskilder for å innhente informasjon om wahhabismen, slik som Niebuhr gjør gjennom kontakt med sin anonyme Sheikh.¹¹⁶

Gina Dahl foreslår at den nøytraliteten Carsten Niebuhr viser i sine verk kan ha en sammenheng med reisemåte og boforhold. Norman Daniel pekte på at feiltolkning synes å ha foregått i mindre grad hos de forfatterne som levde tett på islam og muslimer. I tillegg mente han, i likhet med Gina Dahl, at det ble mindre fiendtlighet og mistenksomhet når forfattere selv befant seg i muslimske områder. Ahmad Gunny er noe uenig i dette. Han skriver at forfattere med kjennskap til orientalske språk og som hadde hatt erfaring med å ha levd tett på muslimer, var ikke automatisk mer nøytral. Særlig kunne disse forfatterne fortsatt være skeptisk mot profeten Muhammed.¹¹⁷

Embetsmannen Georg Høst

Georg Høst, eller Jørgen Hjørsing Høst som var hans egentlige navn, var en dansk forfatter, historiker, teolog og embetsmann. Georg Høst ble født i 1734 og døde i 1794. I 1760 ble Høst ansatt som assistent hos det dansk-afrikanske selskapet og sendt til Marokko. Senere ble han visekonsul her. I Marokko lærte han seg arabisk, og kom i kontakt med den marokkanske sultanens innerste sirkler. Han stiftet faktisk et nært bekjentskap med sultan Mohammed ben Abdallah. Da Georg Høst kom hjem til Danmark-Norge i 1768 begynte han arbeidet med en bok om sin reise. I 1779 ble verket *Efterretninger om Marokos og Fes, samlede der i Landene fra Ao. 1760 til 1768* utgitt i København. Verket ble senere også utgitt på tysk. I starten av boken finnes det en liste over alle skribentene som mottok verket. I tillegg til kongen, dronningen, kronprinsen og arveprinsen var det en rekke embetsmenn og andre som fikk tilsendt verket. I tillegg til mange embetsmenn i København fikk også innbyggere i Bergen, Christiania, Kristiansund, Drammen, Fredrikstad og Trondheim tilsendt *Efterretninger om Marokos og Fes*. De som mottok verket var justisråder, kjøpmenn, sogneprester, borgemestere, studenter og mange flere.

¹¹⁶ Ibid., 12.

¹¹⁷ Gunny (2004), 100.

Verket er inndelt i ti kapitler, og kapitlene tar for seg temaer som historie, geografi, levemåte, styresett, militærvesen, religion, vitenskap, handel og naturhistorie. Det er i kapittel syv i dette verket, kalt *Om Gudsdyrkelsen*, at Høst vier plass til religiøs praksis, men henvisninger til islam og muslimer finner vi gjennom hele verket. I kapittel tre, *Om nuværende Indbygere*, beskriver Høst maurerne, araberne, berberne, «negrene», jøder, kristne og konvertitter. En viktig forskjell fra Carsten Niebuhr, og Holberg, er at Georg Høst hadde kjennskap til arabisk og kunne derfor innhente informasjon fra et bredere spekter av kilder. En annen forskjell fra Holberg og Niebuhr, er at Georg Høst refererer til flere andre forfattere i teksten. Han bruker også fotnoter hvor han enten refererer til andre verker og forfattere, eller kommer med tilleggsinformasjon. Han henviser blant annet ofte til orientalistene George Sale og hans oversettelse av koranen fra 1734, i tillegg refererer han til André Du Ryer og hans oversettelse av koranen fra 1647. George Sale skrev også *Histoire des Arabes*, et verk som Høst også refererer til. François Pidou de Saint Olon var en fransk diplomat og ambassadør som tilbrakte en tid i Marokko i 1690. Han skrev deretter boken *Relation de l'empire de Maroc*. Georg Høst refererer til St. Olon når han kommer med beskrivelser av maurernes kvaliteter. Høst henviser også til Carsten Niebuhrs *Beskrivelse af Arabien* og Olfert Dappers *Description of Africa*. *Efterretninger om Marokkos* og Fes er rikt illustrert med kart og tegninger. Mange av illustrasjonene viser ulike religiøse og etniske grupper, for eksempel arabere, berbere og jøder. Høst har også valgt å inkludere bilder av musikkinstrumenter, mynter, gravsteder og brev.

Som nevnt finner vi henvisninger til islam og muslimer i hele verket. Georg Høst skriver ganske utfyllende om religionen og religiøs praksis. Han starter kapittelet *om Gudsdyrkelsen* med å gi en innføring i de islamske lovskolene, samt å legge Marokko og Fes inn under Maliki-skolen.¹¹⁸ Gjennom hele verket refererer han til denne lovskolen når han skal gjengi og grunngi religiøse lover. Videre beskriver han islams fem søyler; vasken (renselsen), bønningen, almisen, fasten og pilegrimsreisen. Han beskriver islams strenge monoteisme og forteller om alle profetene og englene. Kanskje særlig utfyllende er diskusjonen rundt dommedag, paradiset og helvetet. Her går han i grundig detalj på hvilke forestillinger muslimene

¹¹⁸ Høst, Georg. (1779). *Efterretninger om Marokos og Fes, samlede der i Landene fra ao. 1760 til 1768*,. Kiøbenhavn: Trykt hos N. Møller. 183.

har om etterlivet. Høst introduserer islams religiøse dager, og forklarer hvorfor de er hellige. Han beskriver islams gudshus, moskeen, samt islams billedbruk. Han gir i tillegg leseren en grundig beskrivelse av alle islams lærde menn. Høst er ofte nøytral i beskrivelsene av religionen og religiøs praksis. Han kommer sjeldent med egne meninger eller personlige betraktninger i beskrivelsen av paradiset, flerkoneri eller omskjæring. Han er heller ikke utpreget negativ om profeten Muhammed, og fraværet av beskrivelser og generaliseringer av profeten er slående. Det kommer også tydelig frem at Høst bruker koranen som hyppig kilde til informasjon om gudsdyrkelsen. Han bruker arabiske ord og navn gjennom hele verket.

Der hvor Høst er nøytral og har et utenfra-perspektiv på selve religionen islam i kapittel syv, er tematikken i kapittel tre, *om nuværende Indbyggere*, ganske annerledes. De ulike innbyggertypene Høst presenterer er maurere, arabere, berbere, «negre», renegater¹¹⁹, jøder og kristne. I dette kapitlet kommer Høsts personlige meninger og egne observasjoner til uttrykk. Dette er kanskje ikke så rart, i og med at Høst levde tett på ulike folkeslag. Noen av disse observasjonene har en nedsettende karakter. Det er maurerne som får den grundigste beskrivelse av Høst, kanskje fordi han levde tettest på disse. Han skriver at de lever særdeles tarvelig og nøyer seg med kun det nødvendige av mat og klær. De beskrives også som uvitende; de kjenner ikke til andre steders yppighet, prakt og forfengelighet.¹²⁰ Han refererer til François Pidou de Saint Olon som beskriver maurerne som sterke, utrettelige og vittige, men «uartige», «sindsyke», løsaktige, løgnere, overtroiske, hyklere, bedragere, grunne og troløse. De minst barbariske av maurerne var de som bodde på kysten, i følge Olon.¹²¹ Her legger Høst i tillegg til følgende adjektiver; dovne, stolte og mistroiske, gjerrige og hevngjerrige.¹²² Høst legger til at disse beskrivelsene kan passe på flere folkeslag, og at det kan finnes maurere «*af roesværdig Tænkemaade, og som baade selv have en moralsk god Character, og tillige sette Priis paa Dyd og Fortienester, hos hvad Nation eller Religion de end findes*».¹²³

¹¹⁹ Konvertitt, især en som går fra kristendommen til islam

¹²⁰ Høst (1779), 96.

¹²¹ Her gjengitt etter Høst: *ibid.*, 116.

¹²² *Ibid.* 116

¹²³ *Ibid.*

Araberne blir beskrevet som annerledes enn maurerne. Høst skriver at araberkvinnene er heslige, skitne og enkelt kledd. Av denne grunn er ikke arabermenn så «skinsyke» som maurerne.¹²⁴ Høst beskriver også arabere som mer hardføre og modige enn maurerne, men desto mer mistroiske og tyvaktige.¹²⁵ Den tredje gruppen, berberne, tilhører også den muhamedanske religion. Høst skriver at berberne er uvitende og mer fanatiske i sin religionsutøvelse enn maurerne.¹²⁶ Renegatene, de som konverterte fra jødedommen eller kristendommen, nyter liten anerkjennelse fra Høst. Han skriver at de som konverterer gjør det frivillig eller som slaver. De konverterer enten for å unngå straff eller fordi de ikke kan betale sin gjeld, eller for å forbedre sin livssituasjon. Høst påpeker også at noen ble tvunget til å konvertere, men at dette nesten aldri skjedde under Marokkos nåværende konge.¹²⁷ Høst skriver at de fleste som konverterte var spanske, franske og italienske, men at «til Nationens Ære er der ingen Dansk Renegat; og har ei heller nogensinde været».¹²⁸ Videre skriver han at renegater kan straffes med arrest og pryl, men at dette er noe de fortjener da renegater er avskummet av det menneskelige kjønn. De er mennesker uten religion og uten tro og lov, mener Høst. De er falskhetens, hykleriets og løgnaktighetens ånder tordner Høst. Grunnen til at Høst bruker slike sterke fraser er beskyldningen om at de oppfører seg som kristne når de i samvær med kristne, og motsatt når de er med muslimer.¹²⁹

Det er ikke bare konvertittene som blir beskyldt for å være hylersk av Georg Høst. Muhammedanere, enten de er maurere eller arabere, får gjennomgående disse beskyldningene flere steder i verket. Det er islams mange forbud, og det at tilhengerne ikke følger disse som blir stemplet som hylersk. Alkohol, tobakk, narkotika og spill er forbudt, men Høst skriver at mange bevilger seg disse tingene i hemmelighet. Høst plukker også opp vanlige stereotypier som promiskuitet og sensualitet. Han skriver at det å gjemme bort kvinner bak sjal og dører bare gjør de mer promiskuøse da forbuden frukt er fristende. Et eksempel han bruker er at mauriske kvinner ofte får besøk av sine elskere om natten forkledd som kvinner.¹³⁰

¹²⁴ Ibid., 124.

¹²⁵ Ibid., 125.

¹²⁶ Ibid., 127.

¹²⁷ Ibid., 140.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid., 140ff.

¹³⁰ Ibid., 99.

Han er også overrasket over at det ikke er noen offentlig prostituerte blant maurerne. Flere steder blir maurernes lokale skikker beskrevet som bibelske kopier. Praksisen med at muslimske kvinner ikke skal bli sett i dagslys av sine ektefeller før bryllupsdagen blir sammenlignet med historien om Jacob som trodde Leah var RakeL på deres bryllupsnatt.¹³¹ Bruken av slør blir sammenlignet med at Rebekka skjulte seg med et slør for Isak i første mosebok.¹³²

Georg Høst skrev om et helt annet område enn Carsten Niebuhr og dette farget selvsagt hans forestillinger. Høst hadde også et litt annet ståsted og en annen skrivemåte enn Carsten Niebuhr og Ludvig Holberg. Han kunne arabisk og hadde dermed tilgang på flere kilder enn Niebuhr. Høst refererer også en god del i *Efterretninger om Marokos og Fes*, og det er enklere å se hvor han hentet sin informasjon fra og hvilke synspunkter han støttet seg til. Mange av de forestillingene som forskningslitteraturen mener stammer fra middelalderens diskurs, mangler hos Georg Høst. Han kommer ikke med personlige betraktninger om paradiset, og har heller ikke med en diskusjon rundt profeten Muhammeds liv og virke. Den noe vanlige «anklagen» om at islam er en kopi av kristendommen og/eller jødedommen får heller ikke mye oppmerksomhet hos Høst. Men som nevnt blir maurernes lokale skikker beskrevet som kristne kopier. Mange av de forestillingene og stereotypiene som forskningslitteraturen fremhever dukker først opp når Høst beskriver ulike folkeslag. Uvitenhet, dovenhet, promiskuitet og hykleri (særlig med tanke på islams forbud) er noen av disse folkeslagenes kvaliteter som fremheves.

Oppsummering

På andre halvdel av 1700-tallet fantes enda ikke lærebøker som inneholdt omtale av islam og muslimer. Aviser var heller ikke vanlige enda, da disse ble etablert helt mot slutten av 1700-tallet. Det var oversiktsverk og reisebeskrivelser man måtte henvende seg til for å finne informasjon om den nære Østens kultur og innbyggerne. Kanskje ble også slike bøker brukt i undervisningssammenheng, da særlig i den private undervisningen. Vi vet i hvert fall at slike verk ble lest av mange nordmenn. Ludvig Holberg og Carsten Niebuhr var populære forfattere i dansk-norske

¹³¹ Ibid., 98.

¹³² Ibid., 114.

boksamlinger. Georg Høst gir oss en hel liste over mennesker som skulle motta hans verk når det ble ferdig.

Forskningslitteraturen peker på en rekke nedarvede forestillinger om islam og muslimer fra middelalderen, men også nye forestillinger oppsto i tidlig moderne tid. Både nedarvede og nye forestillinger finner vi igjen hos Carsten Niebuhr, Ludvig Holberg og Georg Høst. Det virker som om det kanskje er Ludvig Holbergs forestillinger som henger tettest sammen med forestillingene fra middelalderen. Dette er kanskje ikke så rart i og med at han aldri selv reiste til den nære Østen, men baserte seg på annen litteratur og kildemateriale om temaet. Holberg beskrev islam som en falsk religion og Muhammed som en falsk profet. Stereotypier som promiskuitet og anlegg til erotikk finner vi også i hans heltehistorier. Holberg representerte derimot også en ny tid. Han skrev for eksempel at det finnes noe godt med islam, og det er elementer i religionen han beundrer. Dette er et uttrykk for opplysningsmannen Holberg.

De tre forfatterne har alle et forskjellig utgangspunkt for sine forestillinger. Det er Ludvig Holberg som skiller seg klart ut. Holberg skrev om islams som en lesende observatør. Både Carsten Niebuhr og Georg Høst hentet sin informasjon fra sine reiser og feltarbeid, og ble dermed deltakende observatører. Selv om disse var avhengig av andrehåndskilder i mange tilfeller, gir det en helt annen inngang og forutsetning for å danne seg et selvstendig bilde. Dette bildet hadde aldri Holberg, han var fullt ut avhengig av sin kompilatoriske metode. Holberg brukte mye plass på beskrivelser av profeten Muhammed. Dette er naturlig, da temaet for dette kapittelet i *Heltehistorier* nettopp er profeten Muhammed. Beskrivelsene av Muhammed er ambivalente. Holberg beskriver han både i positive og negative ordelag. Det fantes altså en side av religionsstifteren som forfattere på 1700-tallet kunne beundre. Dette gjelder også for 1800-tallet, og vi skal se at interessen for Muhammed var tilstedeværende i høy grad også ved neste århundre. Forfatterne som vi skal se nærmere på i de neste kapitlene er alle svært interessert i Muhammed, og beskrivelsene er også her preget av en ambivalens. Forskningslitteraturen peker altså på en stor interesse for profeten og hans kvaliteter, både i middelalderen og i tidlig moderne tid. Georg Høst og Carsten Niebuhr skiller seg ut her, og er ikke like opptatt av Muhammed i sine verker. Carsten Niebuhr skriver lite om profeten, og Høst nevner han nesten ikke i det hele tatt. Disse to forfatterne bringer imidlertid andre temaer på banen. Georg Høst er meget grundig i måten han beskriver

religionen islam på, ikke så ulikt en lærebok fra dagens norske klasserom. Han er som oftest nøytral i beskrivelsene av islam. På den andre siden inneholder *Efterretninger om Marokos og Fes* en rekke stereotypier og negative forestillinger om ulike folkegrupper i Marokko. Carsten Niebuhr er nok den som er mest nøytral i forestillingene av alle de tre forfatterne. Som Gina Dahl påpeker kan dette forklares ved Niebuhr reisemåte. Han er opptatt av å avkrefte myter og stereotypier, og flere steder i verket opplever han en beundring for Orienten og de som bodde der.

Forestillingen om at islam er en kopi av kristendommen, og dermed en «falsk» religion er også praktisk talt fraværende hos Carsten Niebuhr og Georg Høst. Ludvig Holberg, på sin side, har en omfattende diskusjon rundt dette i *Heltehistorier*, men da i sammenheng med hvorvidt Muhammed er en falsk profet eller ikke. Avslutningsvis kan man konkludere med at det er Ludvig Holberg skrifter som passer best inn i hva forskningslitteraturen mener var den typiske måten å skrive om islam på.

I neste kapittel er det kilder fra perioden mellom 1800 og 1850 som skal diskuteres. I tillegg til oversiktsverk, er det flere lærebøker som blir tilgjengelig for nordmenn under denne perioden. Til tross for at Det osmanske riket opplevde ytterligere nedgangstider, er interessen for området større enn noen gang tidligere i Europa. Riket opplevde religiøse splittelser, og nye retninger innenfor islam dukket opp. Norge var på sin side et samfunn preget av religiøs ensretting, og for religiøse minoriteter var begynnelsen av 1800-tallet en vanskelig tid.

Kapittel 4: 1800-1850: Fanatisme og andre forestillinger

Som vist til i kapittel to hadde Det osmanske riket lenge representert en trussel mot Europa. På 1800-tallet endret dette trusselbildet seg. Det osmanske riket opplevde nå en nedgangstid, og ble etter hvert omtalt som *Europas syke mann*. Til tross for nedgangen eksploderte likevel omtalen av islam i Europa på starten av 1800-tallet. Ikke bare i Europa generelt, men også i Danmark-Norge. En viktig årsak var wahhabismens framvekst og dominans på den arabiske halvøy, og trusselen dens dominans representerte mot Det osmanske riket. Wahhabismens erobring av Mekka i 1803 sto som et høydepunkt i denne konflikten. Det vil være interessant å undersøke om tekstene på midten av 1800-tallet fremstilte islam og muslimene som en kollektiv gruppe, eller om de faktisk skilte mellom ulike sekter og hovedretningen innenfor islam. Fantes det et «sivilisert islam», representert ved Det osmanske riket, et rike som ikke lenger var en reell trussel? Et islam som da hadde tett kontakt med Vesten, og da særlig Storbritannia og Frankrike. Og ble det i tillegg det skapt et bilde av et fanatisk, nomadisk islam, representert først og fremst ved sekter som wahhabismen?

Fra slutten av 1700-tallet ble aviser mer og mer vanlige, og de spilte en viktig rolle i spredningen av nyheter fra og forestillinger om Midtøsten. Informasjon spredte seg nå raskere enn før, og de samme nyhetene som ble publisert i aviser ute i Europa, fant også veien til Skandinavia. Nyhetene fra Midtøsten kom gjerne fra Konstantinopel, men opphavet videre var ukjent. Trolig må framstillingen av wahhabismen i Europa ha basert seg på osmanske kilder.¹³³ I Det osmanske riket ble wahhabistene stemplet som ikke-muslimere som utgjorde en militær og religiøs fare. De forestillingene som sirkulerte fremstilte derfor wahhabismen som en voldelig, fanatisk og brutal sekt. Disse forestillingene ble videreformidlet til Europa og Danmark-Norge.¹³⁴ I Skandinavia og Europa fikk wahhabismen slik en ganske entydig representasjon.

I første halvdel av 1800-tallet var Norge preget av en streng religiøs ensretting, hvor andre trossamfunn enn den evangelisk-lutherske kirke i liten grad ble

¹³³ Ulvund, "Wahhabisme som skremmebilde i Skandinavia rundt 1800," 7.

¹³⁴ Ibid., 6.

tolerert.¹³⁵ Religiøse minoriteter i Norge ble i tillegg fremstilt som farlige trusler for samfunnet. Trusselen var ofte både religiøs og politisk. Eksempel på slike religiøse minoriteter og grupper er haugianere, kvekere, jøder og jesuitter. Forestillingene om disse religiøse minoritetene var ofte transnasjonale. Tankegods og forhold internasjonalt påvirket forestillingene her hjemme.¹³⁶ Et eksempel på dette er forestillingene og stereotypene som dukket opp om haugianere. For eksempel ble forestillinger om wahhabismen aktivert for å tegne et negativt bilde av Hans Nielsen Hauge og Haugianere allerede i 1804.¹³⁷

I dette kapittelet skal oversiktsverk og lærebøker, utgitt mellom starten og midten av 1800-tallet, undersøkes. Når vi nå skal se nærmere på disse kildene vil det bli interessant å undersøke om forestillinger om fanatisme preger denne tidsperioden i større grad enn tidligere. Nevner oversiktsverkene og lærebøkene for eksempel denne nye sekten wahhabismen? Snakker kildene om ulike typer islam, eller er islam og muslimer fortsatt noe homogent som preges av de samme forestillingene som før? Ble islam og muslimer konstruert som en kollektiv gruppe med kollektive og generaliserte egenskaper? Bærer tekstene fra denne perioden preg av den endrede geopolitiske konteksten på 1800-tallet? I tillegg vil det bli interessant å se nærmere på om lærebøker, som er en kildetype som ikke er diskutert før nå, er annerledes i sine forestillinger enn oversiktsverk og andre verk som ble undersøkt i perioden før.

Aller først vil jeg presentere forfatterne og deres tekster. Videre vil jeg trekke frem ulike aspekter ved islam som trekkes frem i disse verkene; Om profeten Muhammed, om islam som en kristen kopi, årsaker til islams fremvekst og forestillinger om religionen islam og dens kultus. Avslutningsvis vil jeg trekke frem forestillingene om fanatisme, og forsøke å besvare noen av spørsmålene jeg har stilt overfor.

Forfatterne

De verkene som omhandlet islam og muslimer publisert i første halvdel av 1800-tallet hadde ofte en form som ligner oversiktsverk. Uavhengig om de var lærebøker eller annen type litteratur, presenterte de et ofte et kronologisk overblikk over viktige

¹³⁵ (2017) *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*, 12.

¹³⁶ *Ibid.*, 15.

¹³⁷ "Wahhabisme som skremmebilde i Skandinavia rundt 1800," 13.

hendelser i historien eller viktige personer i historien. I verkene finner man underkapitler om profeten Muhammed, men også kapitler om det muslimske folk, for eksempel osmannere, arabere og berbere. Mange av forfatterne beskriver religionen islam i samme åndedrag som Muhammeds liv og virke. En mulig grunn til dette er tanken om at Muhammed skal ha «diktet opp» religionen for sin egen vinning. Det er blant annet dette som skal diskuteres i dette kapitlet. I dette underkapitlet skal jeg presentere de forfatterne og verkene som er aktuelle for denne perioden og se nærmere på hvilken målgruppe de skrev for. Som tidligere nevnt var ikke alle forfatterne lærere, og ikke alle verkene er lærebøker. Det er likevel rimelig å anta at også oversiktsverk og leksikon ble brukt i undervisningssammenheng, kanskje særlig for mer viderekommende elever og studenter. I tillegg kan vi anta at oversiktsverkene ble brukt av lærere til å innhente informasjon, og at undervisningen som ble gitt kan antas å ha blitt farget av forestillingene i disse verkene.

Den tidligste kilden fra denne perioden er fra 1814. Overlærer Eiler Munthe skrev verket *De mærkeligste Personers Levnetsbeskrivelse og de vigtigste Tildragelser gennem alle Tidsaldere tilligemed et Udtog* i 1814. Boken er ment å være en lærebok «for de første begyndere», altså de yngste som ble undervist i historie. Den ble utgitt i København, men ble også utgitt som lærebok i Norge i 1814.¹³⁸ Den danske historikeren Rasmus Glenthøj skrev i sitt verk *På fædrelandets alter* at Munthe nøt stor anerkjennelse i sin samtid, både for sin undervisning og sine bøker.¹³⁹ I læreboken gir Munthe en kronologisk beskrivelse av historiske personer og deres bragder. Ett kapittel omhandler profeten Muhammed, og Munthe beskriver også religionen islam her.

I 1831 skrev Albert Lassen boken *Lærebog i Middelalderens Historie*. Boken er skrevet på norsk og utgitt i Christiania. Lassen var overlærer i Geografi og Historie ved Christiania Katedralskole. Han skrev mange lærebokverk i historie mellom 1828 og 1850. *Lærebog i Middelalderens Historie* er andre bind i fembindsverket *Lærebog i den almindelige Historie*. I sin introduksjon til andre bind skriver Lassen at boken er

¹³⁸ Munthe, Hartvig. (1888). *Efterretninger om Familien Munthe i ældre Tid: udgivne til Erindring om Familiens 300 Aars Jubilæum i Norden og trykte som manuskript for Familiens Medlemmer*. Christiania: 472.

¹³⁹ Glenthøj, Rasmus. (2007). *På fædrelandets alter: national identitet og patriotisme hos det danske borgerskab 1807-1814*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet. 52.

”utarbeidet til brug for studerende og de lærde Skolers høiere klasser”.¹⁴⁰ I fortalen til første bind gir Albert Lassen en mer utfyllende forklaring på verkets form og målgruppe. Han skriver at mange vil heller kalle verket for en håndbok, fremfor en lærebok, men at han velger å bruke ordet lærebok, fordi en lærebok er for de lærde skolers høyere klasser. Videre skriver han at verket har til hensikt å hjelpe til med å gå en høyere utdannelse i møte. Samtidig påpeker han at verket også er til hjelp for lærere fordi det gir lærere nok materiale til et muntlig foredrag, samt at verket er en anledning til å sysselsette elevens oppmerksomhet og øve deres dømmekraft.¹⁴¹ Et underkapittel i boken om middelalderen er kalt *Forandringer i Orienten ved Islamismen og arabernes erobringer*. Her redegjør Lassen for det arabiske rikets begynnelse og ekspansjon, og han har i tillegg med beskrivelser av profeten Muhammed og religionen islam.

I tillegg til lærebøker og oversiktsverk finnes det også annen type litteratur som sirkulerte i første halvdel av 1800-tallet. Misjonshåndboken *Kort fremstilling af Missions-Sagen: Efter det Tydske forandret og tillempet for norske Læsere* ble utgitt av boktrykkeren Christian Lauritz Kielland i Stavanger på vegne av bestyrelsen for det norske misjonsselskap i 1843. I innledningen til den lille boken står det at boken egner seg som et tillegg til hvilken som helst kristelig katekismus. Det er viktig å spørre seg om en slik misjonshåndbok er interessant eller relevant i denne sammenhengen, men i det religiøse Norge på denne tiden kan man kanskje anta at innenfor visse miljøer ble slike verk lest av mange. For alle troende var jo misjonsanliggende en plikt. Kanskje ble også denne boken brukt i skolesammenheng, som en oppdragende funksjon, eller brukt til å tilegne seg kunnskap for folk flest. I tillegg til opplæring i misjonsvirksomhet og beskrivelse av kristenheten har boken et underkapittel om «Jøderne» og et om «Mahomedanerne».

Et eksempel på et rent oversiktsverk er skrevet av Friedrich Wilhelm Alexander Held og Otto von Corvin. Mellom 1844 og 1851 utga de oversiktsverket *Illustreret verdenshistorie*. Friedrich Held var en tysk forfatter, offiser og skuespiller. Otto von Corvin var en tysk journalist og forfatter. I bind to som beskriver verdenshistorien i middelalderen, finner vi kapittelet *det arabiske riket*. Kapittelet

¹⁴⁰ Lassen, Albert. (1831). *Lærebog i den almindelige Historie. D. 2 : Lærebog i Middelalderens Historie*. Christiania: Hviid. 1.

¹⁴¹ (1830). *Lærebog i den almindelige Historie. D.1 : Lærebog i de gamle Staters Historie* Christiania: Hviid. 8 (fortale).

beskriver tiden før Muhammed, profeten Muhammeds liv og virke, de første kalifer, samt arabisk kulturhistorie. Delen om profeten Muhammed er klart størst, mens det er under kulturhistorie at religionen islam blir behandlet. Boken er også rikt illustrert og disse illustrasjonene kan også være relevant å se nærmere på. Verket ble altså først utgitt på tysk, og senere dansk og svensk. Boken om middelalderen er også oversatt til norsk og bearbeidet av historikeren Peter Andras Munch i 1848. Det er den danske oversettelsen som brukes her. Det er ingen forord i denne utgaven av boken, slik det er i de fleste andre verkene. Vi vet derfor lite om forfatterens intensjon eller målgruppe, men skal man tro tittelen er altså dette en bok for folket.

I tillegg til lærebøker i historie, fantes det også flere lærebøker i kirkehistorie utgitt i denne perioden. Disse ble mest sannsynlig også brukt i skolesammenheng. *Lærebog i kirkehistorien for studerende* er skrevet av Johann Heinrich Kurtz og medvirket av Adolf Enkebølle. Boken ble utgitt første gang i 1849, men det er versjonen fra 1859, utgitt i København, som brukes her. Johann Heinrich Kurtz var en tysk-luthersk teolog, som senere underviste ved universitetet i Tartu i Estland. Han var en kjent forfatter, og hans bøker ble veldig populære.¹⁴² Mange av disse bøkene ble, i tillegg til å bli oversatt til dansk, også oversatt til engelsk. Boken er ment å være en «studentbok». Det er i underkapittelet «Om den Mohammedanske Modmission» at vi finner beskrivelser av profeten Muhammed, samt det meste av informasjonen om islam. Boken er på over 600 sider, og islam er omtalt flere steder. Det finnes for eksempel også et kapittel som omhandler korstogstiden, i tillegg til at islams ekspansjon ofte blir omtalt.

Forestillinger rundt profeten Muhammed

Som tidligere nevnt er beskrivelser av Muhammeds liv og virke gjennomgående i de fleste lærebøker og oversiktsverk presentert i denne oppgaven. Hvor mye plass forfatterne vier til beskrivelser av Muhammed varierer, men beskrivelsene er alltid til stede i verkene. Mange av forfatterne legger vekt på Muhammeds karakter, på hans åpenbaringer og på Muhammeds utbredelse av det arabiske riket og religionen islam.

¹⁴² "Wikisource: 1911 Encyclopædia Britannica/Kurtz, Johann Heinrich." Hentet 27. oktober 2018.

Overlærer Eiler Munthe skriver i *De mærkeligste Personers Levnetsbeskrivelse* at profeten hadde mange fortrinn. Han hadde «et hurtigt Begreb, en flydende Tunge, en smuk Skabning og et indtagende Væsen».¹⁴³ Her kan vi anta at det er fortrinn som religionsstifter Munthe mente. Disse tankene finner vi også igjen hos Ludvig Holberg som bruker flere rosende adjektiver i sine beskrivelser av Muhammed. Videre følger Munthe i samme spor som sine forgjengere ved å hevde at Muhammed bestemte seg for å stifte en ny religion, og forlot offentligheten for å nå sitt mål. I likhet med Munthe beskriver også Albert Lassen Muhammed med positive og negative egenskaper i verket *Lærebog i Middelalderens Historie*; «Muhamed skildres som en Mand af udmærket legemlig Skiønhed, herlige Aandsgaver, en sværmerisk Indbildningskraft og en uimodstaaelig Veltalenhed».¹⁴⁴ Igjen finner vi denne dobbeltheten som tidligere forfattere også hadde. Norman Daniel hevdet at Muhammeds profetskap ofte ble satt i tvil på grunn av fraværet av mirakler. Dette finner vi igjen også hos Albert Lassen. Han skriver at Muhammed angivelig kun utførte et mirakel, og at profeten erklærte mirakler for overflødige.¹⁴⁵ En annen likhet med tidligere forfattere er tanken om at Muhammed ikke har fått åpenbart koranen, men «funnet på» religionen for sitt eget ve og vel. Albert Lassen beskriver åpenbarelsen som utførelsen av en plan Muhammed lenge hadde tenkt på i ensomhet.

Misjonshåndboken *Kort fremstilling af Missions-Sagen* kommer ikke med mange beskrivelser av profeten Muhammed, men skriver at Mahomedanerne anser «bedrageren» Muhammed som profet.¹⁴⁶ Johann Heinrich Kurtz skriver i sin *Lærebog i kirkehistorien for studerende* at Muhammed opptrådte som profet i år 611 «for at stifte en ny religion», og at han «forfattede koranen».¹⁴⁷ Disse to verkene føyer seg dermed inn i rekken av verker som beskriver Muhammed som en bedrager som har «funnet på» religionen for egen vinning.

¹⁴³ Munthe, Eiler Christopher Kaasbøll og Lehmann, Jacob. (1814). *De mærkeligste Personers Levnetsbeskrivelse og de vigtigste Tildragelser gennem alle Tidsaldere tilligemed et Udtog*. Christiania: Tryckt hos Jacob Lehmann. 40.

¹⁴⁴ Lassen (1831) *Lærebog i den almindelige Historie. D. 2 : Lærebog i Middelalderens Historie*, 65.

¹⁴⁵ Ibid., 68.

¹⁴⁶ Kielland, L.C. (1843). *Kort Fremstilling af Missions-Sagen*. Trykt hos L.C. Kielland. 12.

¹⁴⁷ Kurtz, Joh. Heinr. og Enkebølle, Adolf. (1859). *Lærebog i kirkehistorien for studerende*. Kjøbenhavn: Woldike. 176.

I *Illustreret verdenshistorie* av Held og Corvin finner vi en grundig beskrivelse av profetens kvaliteter. Mye av det som blir skrevet om Muhammed i dette verket samsvarer med Ludvig Holbergs tanker om profeten. Fokuset ligger på Muhammed som en erobrere og en hærfører, ikke nødvendigvis en religiøs forkynner. Til tross for dette fokuset er forestillingene om Muhammed og islam i dette verket preget av en dobbelthet. I det ene øyeblikket blir profeten beskrevet som en mann med «*venlig opførsel, opvakt aand og med et smukt ytre*», og med stor «*tapperhet og feltherretalent*».¹⁴⁸ I en annen sammenheng sies det derimot at profeten Muhammed grunnla sin religion kun for å «*tilfredsstille sin Ærgjærrighet, sin herskerlyst og sin sanselighet*».¹⁴⁹ Her ser vi en motsetning hvor Muhammeds herskeregenskaper blir fremstilt både positivt og negativt. Denne dobbeltheten finner man igjen mange steder i kapittelet om det arabiske riket, ikke bare når det er snakk om profeten Muhammed, men også når islam omtales. Dette sitatet illustrerer spriket i fremstillingene ytterligere; «*Man skildrer ham som en Regent med klar Forstand, hurtig Dømmekraft, geniale Ideer, glødende Veltalenhed, utrættelig Udholdenhed, menneskekjærligt Sindelag, ... han saae i menneskene kun slaver og et redskap for sin vilje; han var despot fra top til taa*».¹⁵⁰ Her ser vi altså at fokuset ligger på rollen som hærfører og despot, og islam blir et politisk og verdslig prosjekt.

Som nevnt ovenfor spriker forestillingene av Muhammed avhengig om det er religionsstifteren eller hærføreren som blir beskrevet. Det er Corvin og Held som bruker mest plass til å beskrive forskjellige «typer» Muhammed. I *Illustreret verdenshistorie* skiller de mellom Muhammed som religionsstifter, som hersker, som feltherre og som privatmann. Religionsstifteren Muhammed blir kritisert for de midlene han benyttet seg av både i grunnleggelsen, og spredningen, av islam. Han blir kritisert for å hevde å ha hatt en personlig forbindelse med Gud, og for å bruke religionen kun som et middel for egen vinning. Herskeren Muhammed beskrives både positivt og negativt, som vist ovenfor. Som en mann med glødende veltalenhet, med et mildt vesen, men en despot fra topp til tå. Feltherren Muhammed mottar beundrende tanker fra Held og Corvin. De beskriver ham som tapper og utholdende,

¹⁴⁸ Held, Friedrich Wilhelm Alexander og Corvin, Otto von. (1852). *Illustreret Verdenshistorie: en Bog for Folket*. Kjøbenhavn: 125.

¹⁴⁹ Ibid., 134.

¹⁵⁰ Ibid.

med en beundringsverdig behandling av sine krigere.¹⁵¹ Det er beskrivelsene av privatmannen Muhammed som skiller seg mest fra de andre beskrivelsene her. Han blir beskrevet som en måteholden mann, men med en simpel levemåte. Videre beskrives han som en god venn, mild herre, øm far og vennlig selskapsbror. Forfatterne konkluderer med at de tidligere nevnte uedle egenskapene Muhammed innehadde oppveies av dyder som «*Ædelmodighed, Velgjørenhed, Taknemmelighed og Retfærdighed*».¹⁵² Avslutningsvis skriver de at Muhammed fortjener, om enn ikke beundring, så i alle fall høyaktelse. Alt dette oppveier likevel ikke det faktum at Held og Corvin, i likhet med andre forfattere fra denne tidsepoken, stempler Muhammed som en religiøs bedrager.

Forestillingene som kommer til syne om Muhammed i perioden fra 1800 til 1850 skiller seg ikke mye fra tidligere forestillinger. Som oftest blir profeten fremstilt som falsk, koranen likeså. Fremstillingene synes likevel å romme flere aspekter av profeten enn før. Forfatterne skiller mellom flere roller Muhammed innehadde; religiøs forkynner, feltherre, politiker, familiemann og så videre. Hvorvidt Muhammed beskrives i negative eller positive ordelag avhenger av hvilken av hans roller som behandles. Gjennomgående er det at han beundres som feltherre og for sine krigeregenskaper. Kanskje er dette et uttrykk for en ny tidsepoke. En tid hvor Det osmanske riket ikke lenger presset på Europas grenser, men motsatt. Forskningslitteraturen peker i alle fall på et enormt fokus på profeten Muhammed, både i middelalderen og i tidlig moderne tid. Dette gjenspeiles, som i forrige periode, også i denne perioden.

Islam som kristen kopi

Hånd i hånd med forestillingen om Muhammed som bedrager, går tanken om at islam ble skapt ved å låne tanker og forestillinger fra andre religioner. Dette er for øvrig også en anerkjent tanke og diskusjon også i dag. Albert Lassen skriver for eksempel at Muhammed tok tradisjoner og meninger fra gamle arabiske tradisjoner, inspirert av sine landsmenn. I tillegg hevder han at «*meget er taget af Christendommen og Jødedommen, hvorfor Koranen ogsaa indeholder mange*

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Ibid., 135.

*bibelhistoriske Steder, men fulde av Anachronismer...». ¹⁵³ Lassen hevder at Muhammed forsøkte å forbinde de gamle arabiske sagn med den bibelske, især Abrahams, historie. Dette med at islam «låner» fra andre religioner er altså noe som går igjen i kildene som er beskrevet til nå. Johann Kurtz skriver i *Lærebog i kirkehistorien* at Muhammed stifter en ny religion «*sammenblandet af Jødedom, Kristendom og arabisk hedenskap, med stiv Monoteisme og sandselig eudaimonisme*». ¹⁵⁴ Eudaimonisme er en filosofisk tankegang som hevder at det moralsk rette mål for alle handlinger er å fremme lykke for den handlende.*

Misjonshåndboken går hardt ut mot koranen og beskriver boken som en urimelig blanding av hedenskap, jødedom og kristendom. ¹⁵⁵ I *Illustreret verdenshistorie* kan vi også finne argumenter for at Muhammed har kopiert kristendommen i grunnleggelsen av islam. Held og Corvin skriver at man har all grunn til å tro at det er Muhammeds iakttagelser på sine handelsreiser, hvor han observert jødernes og de kristnes religiøse tilstand og nedgang, som har gitt profeten ideen til en ny religion. ¹⁵⁶ Videre skriver de at innholdet i religionen islam i all hovedsak er dannet etter den jødiske troslære, men at islam i større grad er preget av sanselige forestillinger og poetiske utsmykkelser. ¹⁵⁷ Når forfatterne beskriver islams skikk og moral hevder de at den er en blanding av jødiske og kristne forskrifter. ¹⁵⁸ Det arabiske riket blir senere beskrevet som den fullkomne forening mellom det religiøse og det politiske element. Her hevder forfatterne at forskjellen mellom kristendom og den muhamedanske religion er nettopp dette med at sistnevnte hadde politiske motiver og en politisk karakter, mens kristendommen utsprang av rent filosofiske retninger. ¹⁵⁹ Det er usikkert om det er kristendommen i sin helhet som legges til grunn her. Trolig er det den protestantiske retningen som settes opp mot Muhammeds religion. De protestantiske kirker anklaget jo også den katolske kirke og pavedømmet for maktmisbruk, og ønsket å tilbakevende til kristendommen slik den var i sin tidligste form. Anklagene og mistenksomheten mot

¹⁵³ Lassen (1831) *Lærebog i den almindelige Historie. D. 2 : Lærebog i Middelalderens Historie*, 67.

¹⁵⁴ Kurtz og Enkebølle (1859), 176.

¹⁵⁵ Kielland (1843), 12.

¹⁵⁶ Held og Corvin (1852), 126.

¹⁵⁷ Ibid., 124.

¹⁵⁸ Ibid., 156.

¹⁵⁹ Ibid., 158.

pavedømmet og katolisismen fra protestantiske retninger var også gjeldende på 1800-tallet. Her var det særlig jesuittene som ble ansett som særlig farlige.¹⁶⁰ Som vi så i forrige kapittel var tanken om at islam var en kristen kopi tilstede i verkene, særlig i Holbergs *Heltehistorier*. Både Lassen, Kurtz, misjonshåndboken og Held og Corvin stiller seg altså bak tanken om at islam har lånt fra flere religioner, deriblant kristendommen.

Årsaker til islams ekspansjon

Mange av verkene er opptatt av å forklare årsakene til at islam spredte seg så raskt til nær- og fjerntliggende områder. Profeten Muhammed får ofte æren og skylden for islams vellykkede ekspansjon. Tanken om islam som er erobringsreligion stod også sterkt. En del av forfatterne trekker også frem våpenmakt som en årsak til den sterke veksten i antall muslimer. Fokuset på Muhammed som erobrere samsvarer med Ludvig Holbergs tanker om profeten. Eiler Munthe skriver at Muhammeds personlige egenskaper var årsaken til islams fremgang. I tillegg legger han vekt på at islams undersåtter mottok krigsbytte etter hvert slag, samt lovnaden om store belønninger i etterlivet.¹⁶¹ Han legger samtidig vekt på at alle som ble erobret under Muhammed som hærfører ble tvunget til å konvertere til islam. Eiler Munthe kommer ikke med personlige meninger rundt islams ekspansjon. Videre i verket beskriver han for eksempel Mehmed Erobreren og angrepet på Konstantinopel i 1453. Fortellingen er nøytral, og på et tidspunkt ilegger Munthe erobreren edle egenskaper. Han skrev at Mehmed lot de erobrede få beholde sin religion og sine religiøse skrifter.¹⁶²

Albert Lassen beskriver islam som Muhammeds egen religion, og at tilhengerne «*antog*» hans religion.¹⁶³ Ordene undertvang og tvang går ofte igjen når Lassen diskuterer den arabiske ekspansjonen. Lassen var også opptatt av å forklare årsakene til islams fremgang i Orienten i perioden etter Muhammeds død. Lassen skriver at en viktig årsak til fremgangen er dette med Muhammed hadde lånt fra andre religioner, og dermed så mange «religionsbekjente» at islams ideer stemte

¹⁶⁰ Ulvund (2017) *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*, 11.

¹⁶¹ Munthe og Lehmann (1814), 42.

¹⁶² *Ibid.*, 69.

¹⁶³ Lassen (1831) *Lærebog i den almindelige Historie. D. 2 : Lærebog i Middelalderens Historie*, 67.

overens med deres egne eldre forestillinger.¹⁶⁴ Videre skriver Lassen at arabernes hurtige erobringer bidro til religionens utbredelse. Selv om kristne, jøder og zoroastere fikk beholde sin gamle tro mot å betale tributt, mener Lassen at det var store fordeler med å anta den nye lære. Ved å konvertere til islam ble de seierherrenes likemenn, og delte deres rettigheter. Særlig fordi jøder og kristne var splittet innad og fordi mange ulike kristne sekter opplevde forfølgelse og fordømmelse, gikk mange over til islam. Lassen hevdet at de var drevet av hat, og kunne nå få arabernes hjelp til hevn over deres fiender.¹⁶⁵ Albert Lassen skriver at utbredelsen av islam fikk positive og negative følger for ulike områder. For nye nasjoner gav islam en rekke viktige tanker om statsstyring, noe disse områdene ikke hadde, og i tillegg en bedre sedelære eller tradisjon. Han påpeker imidlertid også at islam hindret utdannelse. Læren om fatalismen¹⁶⁶ kunne være et viktig virkemiddel i krig, men bidro også til å legge bånd på den «*frie åndelige virksomhet*». Lassen skriver at det er koranen og forestillingene om etterlivet og sanseligheten her som setter en stopper for høyere vitenskapelig utvikling.¹⁶⁷ Johann Kurtz skriver også i *Lærebog i kirkehistorien for studerende* at islams svakhet er dens teokratiske forfatning og forholdet mellom stat og kirke. Han påpeker imidlertid også at det er islams styrke.¹⁶⁸

Held og Corvin skriver at det er en religiøs forpliktelse i islam å utvide Muhammeds tro med «*ild og sverd; thi kun saaledes meente han vel, var det muligt at rense eller udrydde de udartede Reiligioner*».¹⁶⁹ Som tidligere nevnt, blir også islam som et politisk verktøy nevnt i verket ved å påpeke at Det arabiske riket er den fullkomne forening av det religiøse og det politiske element. Muligheten til verdslig makt hadde også innflytelse på Muhammeds iver, skriver Held og Corvin. Her kommer forfatterne også med personlige meninger ved å hevde at sannheten bør kunne seire ved seg selv og kun ved åndelige våpen.¹⁷⁰ Flere steder i verket er det et veldig fokus på Muhammed som en erobrere. I verket står det for eksempel at

¹⁶⁴ Ibid., 69.

¹⁶⁵ Ibid., 70.

¹⁶⁶ Tanken om alle handlinger er bestemt på forhånd og at skjebnen er forutbestemt. Den kan ikke avverges av menneskelig inngripen.

¹⁶⁷ Lassen (1831) *Lærebog i den almindelige Historie. D. 2 : Lærebog i Middelalderens Historie*, 70.

¹⁶⁸ Kurtz og Enkebølle (1859), 177.

¹⁶⁹ Held og Corvin (1852), 126.

¹⁷⁰ Ibid.

Muhammed tenkte på «*at undertvinge de forskjellige hedenske, jødiske og kristne stammer og folkeslag i Arabien og bringe dem den nye lære*». ¹⁷¹ Videre «*kastet han sit erobrerblik paa de persiske og bysantinske lande*». ¹⁷² Vi ser altså at verkene fra denne perioden er opptatt av å forklare årsaken til islams raske ekspansjon, og de har ofte et fokus på Muhammed som hærfører. Både Albert Lassen og Held og Corvin bruker middelalderen som utgangspunkt i sine verker. Vi finner derfor få tanker og forestillinger rundt Det osmanske riket på 1800-tallet, og dets endring. En del av forskningslitteraturen peker i tillegg på nye forestillinger som kom til syne da Europa etablerte tettere kontakt med Det osmanske riket. Det er særlig ideer om den teokratiske forfatningen og tyranniet som sto i sentrum for disse forestillingene. Norman Daniel beskriver 1800-tallet som en ny tid hvor det teologiske forestillinger blir blandet med sekulære forestillinger, og islam blir fremstilt som et politisk verktøy. ¹⁷³ Tidligere hadde også Danmark-Norge hatt en teokratisk forfatning. Eneveldet i Norge opphørte i 1814. Sammenblandingen mellom stat og kirke forsvant. I løpet av siste halvdel av 1700-tallet ble religionskritikk mer og mer utbredt. Religion ble på mange måter privatisert, noe som religionspolitikken utover på 1800-tallet er et uttrykk for. Dermed ble det kanskje mer naturlig å bruke sammenblandingen av stat og kirke, teokratiet, som sentralt ankerpunkt mot islam i Vesten på 1800-tallet. Tidligere hadde kritikk av teokratiet langt på vei vært kritikk av eneveldets religiøse ideologigrunnlag. Da Holberg, Niebuhr og Høst skrev sine verker var det derfor ikke like naturlig å kritisere denne sammenblandingen. På 1800-tallet var ikke lenger teokratiet legitimt og kritikk av dette ble mer og mer vanlig.

Forestillinger om islam og kultus

Som tidligere nevnt var de aller fleste forfatterne opptatt av å beskrive de personlige kvalitetene Muhammed besatte. I tillegg var de altså opptatt av å forklare årsakene til islams voldsomme fremgang. Til tross for dette bruker mange av forfatterne en del plass på å beskrive religionen islam, dens fem søyler, og dens hoved-dogmer samt beskrivelser av kultur og vitenskap i muslimske land. Med beskrivelser av islams

¹⁷¹ Ibid., 130.

¹⁷² Ibid., 132.

¹⁷³ Daniel (1966) *Islam, Europe and Empire*, 23.

dogmer kommer også islams forestillinger av endetiden og paradiset. Ofte er dette i forbindelse med årsakene til islams vekst, og paradiset «goder» blir brukt til å begrunne denne veksten. Eiler Munthe skriver for eksempel dette i *De mærkeligste Personers Levnetsbeskrivelse*. Munthe kommer også med betraktninger rundt islam og vitenskap. Om muslimene, eller nærmere bestemt sarasenerne, skriver han at de tidlig var uvitende og hadde forakt for alle vitenskaper. Videre skriver han at de etterhvert startet med handel og fikk interesse for vitenskaper som filosofi, matematikk, medisin, historie og geografi.¹⁷⁴ Som tidligere nevnt skriver Albert Lassen at ideene om koranen og etterlivet er med på å stanse vitenskapelig utvikling. Lassen gir også en kort redegjørelse av religionen islam. Han beskriver muslimenes ritualer og deres trosbilde. I sin beskrivelse av paradiset skriver Lassen at «*himmelens eller Paradisets Glæder indbefattende alt, hvad der kan smigre Sandseligheden, selv den groveste, og de udmales...*».¹⁷⁵ Han kommer imidlertid ikke med personlige betraktninger om omskjæring og polygami.

Held og Corvin bruker mye plass til å omtale koranen, islams hellige bok. De skriver at koranen nyter stor guddommelig ærbødighet hos de troende, men for kristne kan denne ærbødigheten forekomme overdreven. Den samme dobbeltheten som vi så i omtalen av profeten Muhammed kommer også til syne i omtalen av koranen. Koranen beskrives som latterlig, usann og smakløs, men de skriver også at koranen «*indeholder mange store Ideer, ophøide Sandheder og herlige, næsten uovertræffelige Sentetser*».¹⁷⁶ Held og Corvin skriver også at tanken om paradiset, Jannat «*overgaaer i sine sandselige Forestillinger Alt, hvad noensinde er oppfundet af nogensomhelst Religionsstifter, for at gjøre sine Bekjendere lystne efter Belønningen*»¹⁷⁷. Videre beskriver de paradiset som et sted av mange velsignelser. Der kan man nyte vellystens glæder og sanselig lyst med minst 72 evigunge skjønne jomfruer. I elvene flyter melk, vin og honning. En muslim lever evig her, men forblir i en alder av tretti år. I tillegg til disse godene kan muslimene skue Guds herlighet for alltid. Held og Corvin påpeker at paradiset kun synes beregnet på menn, «*Qvinderne har man ved dets Indretning aldeles ikke taget hensyn til*».¹⁷⁸ De skriver at dette kan

¹⁷⁴ Munthe og Lehmann (1814), 43.

¹⁷⁵ Lassen (1831) *Lærebog i den almindelige Historie. D. 2 : Lærebog i Middelalderens Historie*, 68.

¹⁷⁶ Held og Corvin (1852), 153.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 155.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 156.

forklares ved den underordnede stillingen kvinnene i Orienten innehadde. De skriver at muslimske menn betrakter kvinnen kun som skapt til nytte for mannen, og ilegger henne ikke en sjel, og da heller ikke udødelighet. Det påpekes derimot at Muhammed på et tidspunkt tilkjente noen kvinner paradisiske belønning.

Flere av verkene beskriver fremmed religiøs praksis som omskjæring og polygami i nøytrale termer, både uten å ta standpunkt til praksisen og uten å komme med personlige meninger om temaet. Misjonshåndboken skiller seg ut fra de andre verkene, kanskje ikke overraskende, ved å være svært kritisk til religionen islam. Det er særlig forestillingen om paradiset som får hard medfart i Misjonshåndboken. Paradiset beskrives som et sted der kjødets lyster skal tilfredsstilles, og også i dette verket settes islams ekspansjon i sammenheng med paradiset fordeler. I boken står det at «den nye Troes voldsomme udbredelse ægger dem til, at fortjene himmelens Salighed med udvortes Gjerninger; den smigrer deres Lyster med sandselige Forventninger om paradiset, og forøger disse Lyster istedetfor at kue dem».¹⁷⁹

Deler av forskningslitteraturen, med Norman Daniel og Rana Kabbani i spissen, beskriver et veldig fokus på kvinners posisjon på 1800-tallet. Det var særlig forestillinger om polygami og harem-systemet som fikk mye oppmerksomhet.¹⁸⁰ Kvinners posisjon, særlig med tanke på islams strenge regler for bekledning, ble et viktig tema. I tillegg ble det pekt på et større rom for sensualitet innenfor islam. Rana Kabbani peker på at beskrivelsene av Østens kvinner som var en konstruert fortelling som skulle oppfylle vestlige fantasier.¹⁸¹ Kildene fra 1800-tallet som er valgt i denne oppgaven fremmer et overraskende nøytralt syn på polygami og harem-systemet.

Fanatisme

Begrepet fanatisme dukker opp flere steder i de ulike verkene, enten direkte eller indirekte. Heinrich Kurtz skriver i sin *Lærebog i kirkehistorien* at Muhammed hadde ekspandert ved å tvinge sine undersåtter til deltagelse, og forsøkt å begeistre med vill fanatisme. I tillegg skriver han at feig menneskefrykt og utsikten til jordiske fordeler førte de erobrede inn i islams armer. Om islams strenge monoteisme skriver

¹⁷⁹ Kielland (1843), 13.

¹⁸⁰ Daniel (1966) *Islam, Europe and Empire*, 37.

¹⁸¹ Kabbani (2008), 48.

han at læren om det guddommelige forsyn er iblandet rå fanatisme.¹⁸² Flere av verkene bruker ikke begrepet fanatisme direkte, men det skinner igjennom flere steder, særlig når profeten Muhammed, islams fremgang og religionens tanker om paradiset beskrives. Profeten blir indirekte fremstilt som fanatisk, særlig med tanke på at forfatterne ikke anerkjente ham som en ekte religionsstifter. Han har ene og alene «funnet på» religionen for sin egen vinning. Muhammeds tilhengere blir også fanatiske i sin tro på paradisetts goder og fordeler. Forestillingene om paradisetts sanselighet og vellyst blir åpenbart oppfattet, og satt i sammenheng, med fanatisme. Peder Hansen, biskop i Kristiansand på starten av 1800-tallet, kobler fanatisme med menneskers kjønnsdrift for det syndige og hang til djevelens fristelser.¹⁸³ Hansen skriver dette i et advarende skrift mot fanatismen som kom ut i 1803.

I 1804 skrev Peder Hansen brev til Det danske kanselli med anklager mot predikanten Hans Nielsen Hauge. Her ble Hauge sammenlignet med wahhabismens grunnlegger Ibn Abd al-Wahhab, og anklaget for å ha spredt «fanatiske Grundsætninger». Her pekes Hauge og hans tilhengere ut som fanatikere, men biskopen skriver også at islam er den religionen som gav mest næring til fanatismen.¹⁸⁴ Dette viser at det må ha vært en del kjente forestillinger om islam i Norge fra før. Vi har jo allerede sett at både Ludvig Holberg og Carsten Niebuhrs verker var vanlige i norske boksamlinger på slutten av 1700-tallet. Ludvig Holberg nevner også dette med fanatisme i sitt verk *heltehistorier*. Her skriver han at av de som fulgte Muhammed i den tidligste erobringstiden, var størstedelen fanatikere.¹⁸⁵ Carsten Niebuhr beskriver ikke muslimer som fanatiske i det hele tatt. Georg Høst beskriver muslimske berberne som det mest fanatiske folkeslaget, mer fanatisk enn for eksempel maurere og arabere.¹⁸⁶ I det advarende skriftet fra 1803 forsøkte Peder Hansen å analysere fanatismens natur og opprinnelsen til denne, og hvordan man som god kristen skal møte og stanse fanatismen. Han påpeker at fanatisme finnes i jødedommen, i hedenske religioner, i islam og i kristendommen. Imidlertid er det den Muhamedanske religion som gav mest næring til fanatismen, hevdet biskop Hansen.

¹⁸² Kurtz og Enkebølle (1859), 176.

¹⁸³ Hansen, Peder. (1803). *Skilderie af den christelige Religionslærer i Fire Ordinations Taler. Tilligmed en Skrivelse til Geistligheden i Christiandsands Stift: Om Fanatismen*. København: 81.

¹⁸⁴ Ulvund, "Wahhabisme som skremmebilde i Skandinavia rundt 1800," 13.

¹⁸⁵ Holberg, "Heltehistorier, Tomus II" 72.

¹⁸⁶ Høst (1779), 127.

Han begrunner dette med at denne er en blanding av hedenske, den jødiske og den kristne religion, og er skapt for å opphisse dens tilhengere til sanselighet, «og ved Vellyster at døve Fornuftens stemme, at nedspende Nervekraften i Legemet».¹⁸⁷

Hansen hevdet at klima kan bidra til at fanatismen sprer seg raskere i noen land. Orientens varme og fruktbare klima gir næring til fanatisme, og i all tid har det vært færre fanatister i Oksidenten enn i Orienten. Han utdyper: «Nervesystemet ere hos disse Mennesker finere og slappere; Næringsmidlerne og Landenes Frugter, en let og varm himmel, giver flygtigere Blod, og derved saa meget mere Spillerum for Indbildningen».¹⁸⁸ Peder Hansen bygde sine påstander på Montesquieus klimateori. I sin bok *The Spirit of the Laws* beskriver Montesquieu hvordan klima og geografi påvirker ulike kulturer.¹⁸⁹ Peder Hansen hadde altså klare forestillinger om Orienten, og forestillinger som koblet islam med fanatisme var nok vanlige.

I sammenheng med forestillingene om paradiset og islams utbredelse deler Misjonshåndboken Peder Hansens tanker om at fanatismen er mer utbredt i Orienten enn i Oksidenten. Her skrives det at «deres Lande, ellers velsignede med største ynde og Frugtbarhed, ere Ørkener, opfyldte med Vold, Oprør og aandig Død; thi liv og Fred findes alene i Christo».¹⁹⁰ Misjonshåndboken mener at denne tro fører til blind underkastelse, at deres tilhengerne sløvsinnet blir ubekymret om deres egne skjebne og følelsesløse og harde mot alle som ikke deler deres tro.¹⁹¹

Oppsummering

Verkene i denne perioden er ofte preget av å fremstille islam og muslimer som en kollektiv gruppe, mens ulike sekter og hovedretninger i liten grad blir behandlet. Flere av forfatterne nevner de to hovedretningene sunni- og sjiaislam, men nomadiske sekter, som for eksempel wahhabismen blir ikke nevnt bortsett fra indirekte hos biskop Peder Hansen. Held og Corvin nevner for eksempel en lang rekke sekter og underavdelinger, men ikke wahhabismen. De stedene i verkene hvor sjia og sunni blir nevnt er svært korte. Ofte er disse preget av fortellingen om Ali ibn Abi Talib, den

¹⁸⁷ Hansen (1803), 74.

¹⁸⁸ Ibid., 85ff.

¹⁸⁹ Lupsor, Andreea. "Montesquieu's climate theory." Hentet 10. november 2018.

¹⁹⁰ Kielland (1843), 13.

¹⁹¹ Ibid.

første kalifen i sjiaislam. Det legges ikke stor vekt på ytterligere religiøse forskjeller de to hovedretningene imellom.

Som nevnt brukte biskop Peder Hansen wahhabismen til å tegne et skremmebilde av Hans Nielsen Hauge og haugianerne. Boken om fanatisme ble utgitt i 1803, samme år som wahhabistene erobret Mekka. Å bruke wahhabismen som skremmebilde og som målestokk for fanatisme var derfor høyaktuelt. Interessen for wahhabismen falt drastisk i Skandinavia fra 1804¹⁹², og utover 1800-tallet avtar trusselen ytterligere. Dette kan være grunnen til at ingen av de andre verkene nevner denne sekten og dens trussel. Vi kan dermed konkludere med at kildene i liten grad speilte den geopolitiske endringen som nedgangen til Det osmanske riket førte med seg på 1800-tallet. Biskop Hansen speilte derimot et bilde av et nomadisk, fanatisk islam, men hvor stort nedslagsfelt dette bildet fikk vites ikke. Samtidig viser måten Hansen brukte slike forestillinger, at i alle fall han trodde de var utbredte.

Til tross for dette blir både Muhammed og tilhengerne, samt aspekter ved religionen islam, i større og mindre grad presentert som fanatisk i verkene fra denne perioden. Det er da islam under et som beskrives, ikke ulike sekter og undergrupper. Spørsmålet om hvorvidt forestillinger om fanatisme opptrer i større grad enn tidligere er vanskeligere å besvare. Både Ludvig Holberg og Georg Høst tillå jo muslimer ulik grad av fanatisme. Forfatterne fra denne perioden delte for eksempel Ludvig Holbergs tanker om paradiset, dets goder og «arabernes hang til vellyst». Det kan derfor virke som om mange av forestillingene om islam og muslimer ikke gjennomgikk en stor endring fra slutten av 1700-tallet til midten av 1800-tallet. Likevel, som tidligere nevnt, introduserer forskningslitteraturen 1800-tallet som en ny tid med tanke på forestillingene om islam og muslimer. Flere peker på at forfattere begynner å skrive om Muhammed i både nøytrale og positive ordelag, og flere bisarre ideer om profeten ble forlatt. Noen karakteriserer ham også som en helt.¹⁹³ De forfatterne jeg har valgt fra denne perioden viser også tendenser til å undersøke flere av Muhammeds kvaliteter. I tillegg ser vi et hyppigere fokus på islam som erobningsreligion, og sammenblandingen mellom stat og politikk.

I neste kapittel er det den siste perioden som skal diskuteres, 1850 til 1914. Det osmanske riket er nå preget av fornyelser og reformbevegelser, men har likevel

¹⁹² Ulvund, "Wahhabisme som skremmebilde i Skandinavia rundt 1800," 11.

¹⁹³ Daniel (1960) *Islam and the West: The Making of an Image*, 293.

mistet stadig nye landområder. Norge gjennomgår også flere forandringer i denne perioden. Religionspolitikken blir for eksempler liberalisert i andre halvdel av 1800-tallet. Vil dette ha noe å si for hvilke forestillinger som dukker opp i lærebøkene i denne perioden?

Kapittel 5: 1850-1914: Beundring og advarsler

1800-tallet var Europas århundre, både demografisk, økonomisk og politisk. Europa «este» utover gjennom utvandring, imperialismen og økende globalisering med europeisk kontroll og europeisk økonomisk makt. Maktforholdet mellom det kristne Europa og den islamske verden ble dramatisk endret. I andre halvdel av 1800-tallet hadde ikke reformene under Tanzimat klart å redde Det osmanske riket fra nedgangen. Som vi så i kapittel to spredte nasjonalismen seg utover riket, og det mistet ytterligere landområder. Krimkrigen førte til at Det osmanske riket ble avhengig av de europeiske stormaktene Frankrike og Storbritannia i årene 1853 til 1856. Det osmanske riket samarbeidet nå oftere enn før med vestmaktene, og islam representerte ikke lenger en reell trussel mot Europa og kristenheten.

Sjørøvervirksomhet fra Barbareskstatene hadde for lengst opphørt, og Algerie var fra 1830 under fransk styre. Fra 1870 innledet imperialismen sitt høydepunkt, og på nytt endret den geopolitiske situasjonen seg. De europeiske stormaktene stod nå i en særstilling på en enda tydeligere måte enn tidligere. Kolonikappløpet førte til at europeiske stormakter kontrollerte store deler av verdens befolkning i 1914, og verden ble på ny vevd tettere sammen. Norge opplevde også store endringer i andre halvdel av 1800-tallet, særlig med overgangen fra embetsmannsstaten til parlamentarisme, og med den industrielle revolusjon. Fra 1840-tallet får også Norge også en mer liberal religionspolitikk. Statskirken hadde ikke lenger formelt et religiøst monopol og flere lekmannsforeninger får drive forkynnelse. Statskirken hadde likevel en svært sterk posisjon, som varte til lenge etter andre verdenskrig. Til tross for at religionspolitikken var i endring, ble religiøst annerledestroende fortsatt sett på med mistenksomhet og uvilje. På 1800-tallet fantes det ikke muslimsk innvandring til Norge, og siden de ikke var til stede i samfunnsbildet var forestillingene ofte uavhengige av reelle møter med muslimer. Det var ikke-konkrete og abstrakte forestillinger om muslimer som preget den norske offentligheten.

I dette kapittelet skal lærebøker og oversiktsverk fra andre halvdel av 1800-tallet diskuteres. Som nevnt i kapittel en har jeg valgt å sette 1914 som sluttår, da 1914 med starten på andre verdenskrig fremstår som et mer naturlig endepunkt enn årsskiftet 1900. Dermed blir også noen kilder fra starten av 1900-tallet diskutert. De fleste forfatterne som blir omhandlet i dette kapittelet hadde en forankring i det

norske skoleverket. Læreboksjangeren var kanskje enda tydeligere i denne perioden enn i de foregående, men det ble fortsatt utgitt oversiktsverk hvor sjangeren er noe utydlig. Dette kapittelet har jeg valgt å strukturere etter hvilken fagdisiplin lærebøkene var skrevet i. Hovedfokuset vil derfor ligge på lærebøker i religion, religionshistorie og kirkehistorie, samt lærebøker i historie. De underproblemstillinger som ble tatt opp i de foregående kapitlene vil også bli behandlet her.

Underproblemstillingene handler derfor fortsatt om arv fra middelalderen, spørsmålet om nye forestillinger fra andre halvdel av 1800-tallet og betydningen av geopolitiske endringer for denne forestillingsverdenen. Det er også viktig å se nærmere på hvilket type samfunn Norge var i denne perioden. Før vi ser på forestillingene som dukker opp i andre halvdel av 1800-tallet vil jeg gi derfor en kort oversikt over samfunnsforhold i Norge i samme periode.

I dette kapittelet skal tre verk i historie, tre verk i religion og religionshistorie, samt et verk som kan omtales som misjonslitteratur, undersøkes. Forfatterne som skrev lærebøker og oversiktsverk på slutten av 1800-tallet hadde ulike bakgrunn og yrke. Mange av forfatterne som skrev i en religiøs kontekst, enten de skrev lærebøker i religion, i kirkehistorie eller religionshistorie, var gjerne prester og teologer i tillegg til å være lærere. Lærebøker i historie ble naturligvis skrevet av lærere med bakgrunn i historiefaget. Det varierer også hvor mye informasjon man kan finne om de ulike forfattere. Noen forfattere var svært kjente i samtiden og i ettertiden. Andre forfattere har en ukjent bakgrunn, og informasjon om disse er vanskelig å finne. Det er derfor ukjent for oss hvor hyppig disse bøkene ble brukt i for eksempel undervisningssammenheng. Det er rimelig å anta at bøkene av kjente forfattere ble hyppigst lest og ofte brukt i undervisning.

Økende religiøs toleranse i Norge

Som nevnt i innledningen gikk Norge gjennom store endringer på 1800-tallet. Den industrielle revolusjon, med blant annet forbedringer i kommunikasjon, førte til at Norge ble tettere forbundet med Europa. I tillegg, som nevnt ovenfor, fikk Norge en mer liberal religionspolitikk fra 1840-årene. I 1842 ble konventikkelplakaten (forsamlingsforbudet) opphevet. I 1845 kom dissenterloven, og det ble nå tillatt for andre kristne trossamfunn enn Den norske kirke å utøve religion i Norge. Flere kirkesamfunn utenfor statskirken ble grunnlagt. Utover andre halvdel av 1800-tallet

ble også religiøse samfunn som ikke var underlagt dissenterloven, i økende grad tolerert.¹⁹⁴ Jødeforbudet ble som kjent opphevet i 1851. Selv om flere og flere religiøse samfunn ble tolerert, var Norge fortsatt et homogent samfunn på slutten av 1800-tallet. Norge fikk likevel et større religiøst marked, og statskirken fikk konkurranse. Muslimene var som sagt ikke en del av denne konkurransen. I sin bok *Nasjonens antiborgere*, peker historiker Frode Ulvund på at religionsamfunn utenfor statskirken ble tålt, men ikke så mye mer enn det. Både jøder, jesuitter, mormoner og til dels enkelte kristne vekkelsesbevegelser ble ofte oppfattet både som en religiøs og politisk trussel. Den religiøse trusselen besto av en forestilling om at de var «falske» religioner, og at de skapte religiøs forvirring.¹⁹⁵ Forestillinger om manglende lojalitet til staten og dens lover, samt teokratiske ambisjoner, førte til at flere av de nye religionsformene også ble vurdert som en politisk trussel.¹⁹⁶

De første mormonmisjonærene kom til Norge i 1851. Misjonærene kom raskt i konflikt med Den norske kirke og norske myndigheter, og det ble raskt besluttet at mormonene ikke var kristne, og dermed falt utenfor dissenterloven.¹⁹⁷ Det som er særlig interessant med debatten rundt mormonene i Norge, er at den også belyste debatten rundt religionen islam. Mange anti-mormonske framstillinger brukte assosiasjoner til islam, og koblet de to religionene sammen. I følge Ulvund ble mormoner framstilt som kommunister, som Vestens muhammedanere, og med teokratiske ambisjoner.¹⁹⁸ Ulvund peker på en orientalisering av mormonene, der de ble tillagt en rekke stereotypiserte egenskaper som bedragerske hensikter, teokratisk despotisme, politisk illojalitet og umoralsk sanselighet.¹⁹⁹ Det var særlig de to religionsstifterne Muhammed og Joseph Smith som ble koblet sammen og sammenlignet. En rekke fellestrekk i forbindelse med åpenbaringer og flerkoneri ble trukket frem. Påstander om at de ønsket å utbre sin lære med vold, og at de hadde kopiert fra den kristne bibelen, ble fremhevet.²⁰⁰ Joseph Smith ble framstilt som en falsk profet og en bedrager som hadde funnet på en falsk religion med viten og vilje.

¹⁹⁴ Ulvund (2017) *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*, 12.

¹⁹⁵ Ibid., 13.

¹⁹⁶ Ibid., 14.

¹⁹⁷ Ibid., 16.

¹⁹⁸ Ibid., 16ff.

¹⁹⁹ Ibid., 124.

²⁰⁰ "Travelling images and projected representations."; *ibid.*

Deler av forskningslitteraturen peker også på at Muhammed ofte også ble fremstilt slik, både i middelalderen og i nyere tid. Både Muhammed og Smith ble beskyldt for å ha store politiske ambisjoner, og det ble lagt særlig vekt på kombinasjonen av troen og sverdet; teokratiet.²⁰¹ Fortellingene om islams ekspansjon i Midtøsten ble brukt til skrekk og advarsel. Det ble påstått at det samme kunne skje med mormonene i Norden.²⁰² I tillegg ble den mormonske religionen sammenlignet med islam på grunn av den sensuelle karakteren islam ofte ble tillagt. Det var for eksempel et stort fokus på flerkoneri, og igjen ble det dratt likheter mellom islam og Mormonkirken. Flerkoneriet i Mormonkirken ble sammenlignet med harem og polygami i Midtøsten.²⁰³

Frode Ulvund påpeker i *Nasjonens antiborgere* at det ikke var mormonske misjonærer eller de mormonske menighetenes virksomhet i Norge som dannet grunnlaget for disse forestillingene og sammenligningen med islam. Ulvund skriver at det var transnasjonale forestillinger, særlig importert fra Amerika, som blandet seg med etablerte stereotyper og forestillinger som utløste norsk anti-mormonisme.²⁰⁴ Debatten og sammenligningen av Mormonkirken og islam viser at det må ha vært utbredte forestillinger om islam i Norge på 1800-tallet, og at disse forestillingene må ha vært kjent for en stor del av den norske offentligheten siden motstandere av mormonismen så på de som virkningsfulle skremmebilder. Det vil være interessant å undersøke om lærebøkene fra denne perioden presenterer det samme bildet. Sammenligner de islam med Mormonkirken?

Som nevnt ovenfor er andre halvdel av 1800-tallet også en ny tid på mange måter, med en mer liberal religionspolitikk. Frode Ulvund påpeker samtidig at liberalisering av lovgivning ikke nødvendigvis fører til mindre nedsettende og skremmende forestillinger. Dette gjelder også andre land som tidlig liberaliserte lovgivningen om for eksempel jøder. Et interessant spørsmål er om lærebøkene speiler en mer liberal religionspolitikk, eller er de fortsatt preget av nedsettende og stereotype forestillinger om islam og andre religioner? Den geopolitiske situasjonen opplevde også store endringer i denne perioden, med ytterligere nedgangstid for Det

²⁰¹ Ibid., 13.

²⁰² (2017) *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*, 138.

²⁰³ "Travelling images and projected representations," 13.

²⁰⁴ (2017) *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*, 165.

osmanske riket og den voksende europeiske koloniseringen. Vi har allerede sett at forestillingene i de to foregående periodene ikke endrer seg nevneverdig i tråd med den geopolitiske konteksten. Er dette også tilfellet for denne perioden?

Religionspolitikken var ikke den eneste som gjennomgikk endringer i andre halvdel av 1800-tallet. Skoleverket gikk også gjennom store endringer. Etter 1860 kom nye emner og fag inn i skolen. Som vi så i kapittel en fantes det få retningslinjer for hvordan lærebøker skulle skrives på 1700- og 1800-tallet. På slutten av 1800-tallet kom det derimot anvisninger om innhold og metodisk tilnærming til de ulike fagene, samt at Skoleloven av 1889 krevde en aktiv statlig godkjenning av lærebøker i kristendom. Om andre bøker heter det: «*Ved Undervisning i andre Fag maa ikke benyttes Lærebøker, der indeholder noget, som nedbryder Agtelsen for Statens Love eller Kirkens Bekjendelse*».²⁰⁵ I tillegg, som nevnt, ble det dannet ulike bevegelser som skulle arbeide for en lærebokrevisjon som skulle avdekke feil, diskriminering og konfliktfremmende innhold, men disse revisjonene fikk ikke utført noe av viktighet i perioden omtalt her. Vi ser altså at det eksisterte noen retningslinjer for lærebøker helt på slutten av 1800-tallet, men at disse var mangelfulle. På den andre siden ble innholdet i lærebøker derimot ofte debattert.

Lærebøker i historie

I 1883 utga Hans Schjøth andre bind av sin *Lærebog i Verdenshistorien for Middelskolen*. Verket er en omarbeidelse av Nissens og Daaes verdenshistorie fra 1870 og andre bind omhandler middelalderen. Hans Schjøth var adjunkt ved Kristiania katedralskole. Utover dette er det vanskelig å finne mer informasjon om ham. I verket er det kapittel fire om *Østerlandene* som omtaler islam og muslimer. I 1894 skrev Anton Henrik Ræder boken *Historisk lærebog for middelskolen: omfattende saavel Nordens som verdens historie*. Anton Ræder var norsk skolemann og historiker. Ræder skrev lærebøker for de eldre barna, og i tillegg skrev han andre historieverk. I følge Store Norske Leksikon var Anton Ræder en populær forfatter, skoleleder og administrator, og bidro til å utvikle innhold og ordninger i den norske allmennskolen.²⁰⁶ Ræders lærebok er illustrert med bilder og syv fargede kart. Omtale av islam og muslimer finner vi i kapittelet *Om de østlige lande*, og i de

²⁰⁵ Lov om Folkeskoler, 1889 §63 i Skjelbred (2017), 18.

²⁰⁶ Vormeland, Oddvar. "Anton Ræder." Hentet 25. oktober 2018.

kapitlene hvor korstogstiden og erobringen av Den iberiske halvøy er behandlet. I 1903 ble *Lærebog i middelalderens historie for gymnasier* utgitt. Boken er skrevet av historiker Oscar Albert Johnsen som var professor i historie ved universitetet i Kristiania i over 30 år. I bokens forord skriver Johnsen at det er mangelen på lærebøker avpasset de nye kravene for gymnasiet som er grunnen til at boken er blitt skrevet.²⁰⁷ Målgruppen til boken kan derfor sammenlignes dagens videregående elever.

Hans Schjøth skriver nøytralt og objektivt om islams trosgrunnlag i *Lærebog i Verdenshistorien for Middelskolen* fra 1883. Han kommer sjeldent med personlige betraktninger. Schjøth skiller seg også ut fra tidligere forfattere som ofte beskrev muslimenes kultur som en lavere form enn europeernes. Schjøth skriver at middelalderen var en blomstringstid for araberne; «*Handel og kunstflid blomstrede, skjønnne og storartede bygverker reiste sig, og araberne begynte at dyrke videnskaberne, navnlig matematik, astronomi og de øvrige naturvidenskaber, hvori de blev de kristnes læremestre*».²⁰⁸

Anton Ræders *Historisk lærebog for middelskolen* ble for første gang utgitt i 1894. I dette verket på knapt 300 sider gir Anton Ræder leseren et overblikk over verdenshistorie og norsk historie fra oldtiden, middelalderen og nyere tid. I kapittelet om *De østlige lande* skriver Ræder om profeten Muhammed og religionen islam. Om Muhammed skriver Ræder at det er med ham at araberne begynte å spille en fremtredende rolle i historien.²⁰⁹ Ræder føyer seg inn i rekken av forfattere som mener at Muhammed bestemte seg for å opptre som religionsstifter. Ræder skriver at det var smerten over folks overtro som fikk ham til å ville stifte en ny religion. Han skriver også at Muhammed selv trodde på at han hadde fått åpenbarelsen fra Gud.²¹⁰ Ræder skiller seg med dette ut fra de mange forfatterne som mente Muhammed var en bedrager som med viten og vilje hadde funnet på religionen islam.

Alt i alt beskriver Anton Ræder religionen islam med nøytrale og objektive betraktninger, særlig når han gjør rede for islams pilarer og muslimenes tanker om

²⁰⁷ Johnsen, Oscar Albert. (1903). *Lærebog i middelalderens historie for gymnasier*. Kristiania: I forord.

²⁰⁸ Schjøth, Hans, Daae, Ludvig, og Nissen, R. Tønder. (1883). *Lærebog i Verdenshistorien for Middelskolen. 2 : Middelalderen*. Kristiania: Malling. 142.

²⁰⁹ Ræder, Anton. (1899). *Historisk lærebog for middelskolen: omfattende saavel Nordes som verdens historie* Kristiania: Aschehoug. 55.

²¹⁰ Ibid., 56.

etterlivet. Vi ser i den sammenheng likheter til hans forgjenger Hans Schjøth. Anton Ræder vier også en del plass til beskrivelser av det arabiske folk, både i kapittelet om *De østlige lande* og i kapittelet om korstogene. Han skriver at tidlig middelalder var en tid da «*Arabere sto høit i industri, kunst og videnskab, og overgik i alle disse ting Vesteuropas folk*».²¹¹ Ræder mener grunnen til dette var at araberne hadde tilegnet seg gammel gresk dannelse fra områdene de tidligere hadde erobret.²¹² Når Ræder redegjør for korstogenes konsekvenser gjentar han dette. Han skriver at med korstogene lærte europeere nye mennesker og forhold å kjenne. Her legger han til at araberne også sto langt over Vest-Europas folk i forhold til levesett.²¹³ Europeere fikk med korstogene «*sans for at indrette sine hus vakrere og bekvemmere, samt spise og klæde sig mindre ensformig*».²¹⁴ Ræder konkluderer med at østlige menneskers innvirkning på europeerne også var heldig i forhold til vitenskap. Trangen til kunnskap steg, og Ræder hevder også at det ikke var tilfeldig at det nettopp under korstogstiden ble bygget universiteter for første gang i Vest-Europa.²¹⁵ Vi ser altså at araberne og islam ble fremstilt som en egen sivilisasjon med nærmest sivilisatorisk kraft av forfatterne. Dette står i sterk kontrast til fremstillinger som assosierte området med barbari. I tillegg til Schjøth, bryter også Anton Ræder med dette de vanlige forestillingene om at muslimer er underutviklet, fattige og skitne. Forestillinger som i følge en del av forskningslitteraturen, for eksempel Rana Kabbani, var nokså vanlige i middelalderen og tidlig moderne tid.

Det er en markant forskjell i måten Ræder omtaler arabere og tyrkere i *Historisk lærebog for middelskolen*. Han skriver at så lenge araberne hadde makten i det hellige land gikk ting fredelig for seg. Til forskjell så beskriver han tyrkiske stammer som ville, og at de «*optraadte med stor haardhed baade mod pilegrimmene og den indfødte kristne befolkning*».²¹⁶ Videre skriver han at ved middelalderens slutt var tyrkerne en fryktet stat.²¹⁷ Om Det osmanske rikets nedgangstid på 1800-tallet skriver han at styret var elendig, og at den kristne delen av befolkningen ble utsatt for

²¹¹ Ibid., 57.

²¹² Ibid.

²¹³ Ibid., 70.

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ Ibid., 71.

²¹⁶ Ibid., 65.

²¹⁷ Ibid., 118.

den samme skammelige mishandlingen som tidligere.²¹⁸ Vi ser altså at den geopolitiske situasjonen blir tatt opp i Anton Ræders lærebok, og at «Europas syke mann» får kritikk for sitt styresett. Han konkluderer med at det bare er et tidsspørsmål før det er over for Det osmanske riket.²¹⁹ Anton Ræder tar altså opp den politiske utviklingen i sin lærebok, men det virker ikke som denne utviklingen har noen ytterligere betydning for hvordan islam blir omtalt i hans verk.

Oscar Albert Johnsen poengterer også dette med middelalderens blomstringstid i sin *Lærebog i middelalderens historie for gymnasier*. Han skriver at fredstiden i tidlig middelalder var preget av blomstring innenfor åkerbruk og industri. Han poengterer også dette med at muslimene levde et rikt kulturelt liv i luksus, et liv som var ukjent for europeere, og at dette var særlig tilfellet i byene Baghdad og Damaskus.²²⁰ Videre skriver han at åndelig kultur og dikterkunst stod høyt, samtidig som naturvitenskapene ble ivrig studert; «*Vi skylder araberne sifrene og talsystemet*».²²¹ Likefult bruker også Johnsen plass på å fremheve islam som en erobrerreligion. Han skriver at den fremste dyden en muslim kan ha er å kjempe med sverdet for islams utbredelse, og at med dette fikk Muhammeds tilhengere et mot og en dødsforakt som gjorde de uimotståelige.²²² Til tross for denne erobringsslysten skriver også Johnsen at de erobrede ble behandlet mildt. Det hersket full religionsfrihet for kristne, jøder og zoroastere mot at de betalte skatt.²²³

Lærebøkene i historie vier ikke stor plass til beskrivelser av profeten Muhammed og ingen skriver at det er noe bedragersk over profeten. Dette er kanskje ikke overraskende med tanke på sjangeren. Dette i kontrast til oversiktsverk over verdenshistorien i første halvdel av 1800-tallet, som på sin side var mer utfyllende i sine beskrivelser av Muhammed. De tre lærebøkene er også mer nøytrale og objektive i sine utgreiinger om religionen islam og dens kultur, enn det vi skal se lærebøkene i religion var i samme periode. De beskriver for eksempel arabere i tidlig middelalder som et folk med en raffinert kultur, en kultur som hadde viktig innflytelse på den «gammeldagse» europeiske kultur. Lærebøkene i historie på slutten av 1800-tallet bryter dermed med vanlige forestillinger arvet fra middelalderen og de

²¹⁸ Ibid., 278.

²¹⁹ Ibid., 279.

²²⁰ Johnsen (1903), 27.

²²¹ Ibid.

²²² Ibid., 25.

²²³ Ibid., 26.

forestillingene som dukker opp i lærebøker og oversiktsverk i de foregående periodene. Det er derimot viktig å merke seg at tyrkerne ikke blir beskrevet fullt så positivt som araberne.

Lærebøker i religion, religionshistorie og kirkehistorie

Lærebøker og oversiktsverk i religion finnes det mange av i denne perioden.

Læreboken *Bibelhistorie med Lidt af Kirkens Historie* ble utgitt for første gang i 1858. Boken er skrevet av teologen, læreren og lærebokforfatteren Volrath Vogt. Da Vogt døde i 1889 hadde han femti års erfaring i skoleverket. I følge Norsk lærebokhistorie ble *Bibelhistorie med Lidt af Kirkens Historie* tidenes læreboksuksess. Ved Vogts død hadde boka solgt over en million eksemplarer og blitt oversatt til en rekke andre språk.²²⁴ I 1865 utga han for første gang *Kirkehistorie til Skolebrug*, som også ble utgitt i flere opplag på andre halvdel av 1800-tallet. I denne boken sammenligner han for eksempel islam og Mormonkirken, i forbindelse med flerkoneri og endetiden.

Mellom årene 1892 og 1894 skrev presten Birger Anneus Hall verket *Kirkehistorie for folket*. Verket inngår i serien Parmanns familielæsning, og slik får vi altså vite hvem verket er myntet på. Birger Hall gav ut et titalls bøker og salmer på slutten av 1800-tallet, og starten på 1900-tallet. I følge Salmonsens konversationsleksikon fikk Halls bøker en betydelig utbredelse. Bind to av *Kirkehistorie for folket* handler om middelalderens kirkehistorie og reformasjonstiden. Her finnes det et underkapittel som heter *En ny Fiende for Kristendommen: Islam*.

I 1912 skrev Andreas Tollefsen boken *Religions-historie: Med lidt missions-historie og religions-statistik: Nærmest for værende og vordende lærerinder*. Tollefsen utga mange lærebøker i sin karriere, og var blant annet tilsynslærer ved Horten folkeskole. Læreboken er lest av rektor Christian Falkenberg og Professor Christian Ihlen, og de har kommet med sine kommentarer og lovord i starten av boken. Christian Ihlen var professor i teologi og representant for det teologiske fakultet ved universitetet i Oslo. Christian Falkenberg var også utdannet teolog, og viet sitt liv til arbeidet i skoleverket. Ihlen uttaler at «forfatteren synes mig at være i besiddelse av en sund opfatning av de religiøse fenomener, og at ha samlet meget verdifuldt stof, som han forstaar at meddele i en konkret, oversigtlig og tiltalende

²²⁴ Skjelbred (2017), 65.

form». ²²⁵ Falkenberg samtykker og uttaler at «*jeg vilde gjerne at boken skulde bli alle læreskoleelevers eiendom, og for flere avsnits vedkommende ogsaa brukes ved selve undervisningen*». ²²⁶ Dette er første gang det dukker opp en lærebok eller oppslagsverk som er formelt gjennomlest av noen, og deres anmerkinger og anbefalinger er vedlagt i bokens forord. Dette viser at det på slutten av 1800-tallet og på starten av 1900-tallet ble stilt høyere krav til lærebøker. Som vist til ovenfor krevde Skoleloven av 1889 en aktiv statlig godkjenning av lærebøker i kristendom. Senere utviklet denne seg til å omhandle alle fag. Tollefsens lærebok tar for seg polyteistiske og monoteistiske religioner, både de levede religionene og oldtidens religioner. Kapittelet om arabernes religion er delt inn i fire underkapitler; Muhammed, islam, koranen og kultus. Kilden er interessant fordi den åpenbart var myntet på kommende og nåværende lærere. Forestillinger om islam om muslimer som dukker opp i boken blir da videreformidlet til barn og unge.

I flere av lærebøkene i religion, religionshistorie og kirkehistorie får leseren forfatterens syn og ståsted allerede i bøkens innledning. Mange av forfatterne setter, kanskje ikke overraskende, kristendommen i sentrum. I innledningen i boken *Religions-historie* poengterer Andreas Tollefsen nyttigheten av kjennskap til andre religioner. Han skriver at det er med denne kjennskapen man blir styrket i troen på kristendommen som den eneste sanne og fullkomne religion. ²²⁷ Birger Hall kaller kapittelet om islam for; *En ny Fiende for Kristendommen: Islam* i sin lærebok *Kirkehistorie for folket*. Han skriver at denne nye og farlige fienden trengte frem fra Østen og rettet sitt angrep på de kirkeavdelingene som hadde minst motstandskraft. ²²⁸ Videre skriver Hall at årsaken til at islam «rev til seg» det ene land etter det andre, var at religionen islam passet inn i østerlandske forhold. Som vi så i kapittel fire hevdet biskop Peder Hansen at det var flere fanatikere i Orienten enn Oksidenten, og mente samtidig at klima og geografi var årsaker til dette. Birger Hall antyder det samme. Han skriver at naturtilbedelsen i Oldtiden hadde et «*uhyre hold paa Folkenes Sind*» og at «*den samme Trang gaar igjen i Muhamedanismen, men*

²²⁵ Tollefsen, Andreas. (1912). *Religions-historie*. Kristiania: Aschehoug. 5

²²⁶ Ibid., 5.

²²⁷ (1912). *Religions-historie: med lidt missions-historie og religions-statistik: nærmest for værende og vordende lærere og lærerinder*. Kristiania: Aschehoug. I forord.

²²⁸ Hall (1893), 5.

under en anden Form».²²⁹ Han konkluderer med at det ikke var rart at den nye religionen fikk så stor utbredelse blant Østens sanselige folkeslag.²³⁰

Omtale av profeten Muhammed varierer fra verk til verk. Volrath Vogt skriver påfallende lite om profeten i sine bøker *Bibelhistorie med lidt af Kirkens Historie* og *Kirkehistorie til Skolebrug*. Verkene er identiske i sine beskrivelser av Muhammed, og som så mange andre før ham, skriver også Vogt at Muhammed selv bestemte seg for å starte en ny religion på bakgrunn av kristendommen, jødedommen og arabisk hedendom. I tillegg beskriver Vogt Muhammed som en klok mann, med store talegaver.²³¹ Vogt beskriver ikke Muhammed som en bedrager. Birger Hall skriver, i likhet med andre, at Muhammed bestemte seg for å lede sitt folk til «*Abrahams rette lære*» etter å ha blitt sterkt påvirket av jødedommen og kristendommen.²³² Videre skriver han at Muhammed mente jødene hadde forvansket sine skrifter, og at de kristne hadde forvansket Kristi lære ved å utgi ham som en Gud gjennom treenighetslæren.²³³ Birger Hall mener at året 622 var et viktig årstall, blant annet med utvandringen til Medina. For det var på dette tidspunktet at Muhammeds virksomhet endret seg. Fra nå av var profetens bud å omvende alle vantro til islam ved hjelp av sverdet.²³⁴ Hall skriver at ved å innføre den religiøse plikten med å utbre religionen med makt, «*lykkedes det ham og hans Efterfølgere at vække en slig krigersk-religiøs Fanatisme, at Muhamedanismen vældede som en Lavastrøm ud fra Arabien, fortærede alt Liv paa sin Vej*».²³⁵ Hall tar her på nytt opp tanken om muslimer som fanatiske. Sitatet er også interessant fordi det er et eksempel på bilderike fremstillinger vi ikke har sett tidligere i lærebøker og oversiktsverk som omhandler islam og muslimer. Hall konkluderer med at Muhammeds religion allerede i begynnelsen hadde en veldig makt over orientalernes sinn og at med sin fanatiserende karakter kunne stålsette de arabiske folkeslag til en krigermakt.²³⁶ Mange av forfatterne som skrev i de foregående periodene karakteriserer profeten

²²⁹ Ibid., 6.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Vogt, Volrath. (1858). *Bibelhistorie med lidt af Kirkens Historie*. Kristiania: Steensballe. 89.

²³² Hall (1893), 7.

²³³ Ibid., 8.

²³⁴ Ibid., 9.

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Ibid., 10.

Muhammed som en bedrager. Birger Hall ilegger derimot ikke profeten denne kvaliteten.

Andreas Tollefsen er på sin side mer opptatt av Muhammed og hans påståtte bedrageri. Tollefsen skriver at i starten var Muhammed, om enn noe svermerisk, ærlig og oppriktig i sin religiøsitet.²³⁷ Han førte sitt liv i askese og selvfornektelse, og var oppriktig i sin tro på sin utsendelse fra Allah.²³⁸ Etter hvert erfarte Muhammed at hans forkynnelser ikke fikk så mange tilhengere som forventet, og at han derfor grep til sverdet for å utbre religionen med makt.²³⁹ Tollefsen skriver at fra dette tidspunktet oppførte Muhammed seg mer som en politiker og en verdslig hersker, enn som en profet, og at han fra nå av ble en bedrager; «*Han forstod paa en mesterlig slu maate at nebytte sig av sine landsmænds fordomme og uvidenhed for at naa sine egoistiske hensigter*».²⁴⁰ Tollefsen skriver at Muhammed tvang innbyggerne i Mekka til å konvertere til islam. Videre skriver han at politikk og herskerånden fikk mer og mer makt over Muhammeds sinn. Hans moral sank mer og mer, og etter hans kones død utvidet han sitt Harem.²⁴¹ Han konkluderer med at Muhammeds utsvevelser, og det livet han hadde ført, resulterte i hans tidlige død.²⁴² Andreas Tollefsen skiller seg med andre ord ut fra tidligere forfattere. Disse anklaget ofte Muhammed for å være en bedrager helt fra starten av, med sine «falske» åpenbarelses. Tollefsen derimot, mener de bedrageriske egenskapene Muhammed etterhvert ervervet, kom av at han ville utbre sin lære ytterligere. Dette viser en politisering av profeten Muhammed. Fokuset på Muhammed som religionsstifter blir tilsidesatt, han blir løftet ut av den religiøse sfære og hans virksomhet blir beskrevet som et verdslig politisk prosjekt.

Både Birger Hall og Andreas Tollefsen beskriver islams videre ekspansjon og forsøker å finne årsakene til dens utbredelse. Birger Hall skriver at overalt hvor islam ekspanderte la de alt i grus, og at mange konverterte fra kristendommen for å oppnå de samme rettighetene som muslimene.²⁴³ «*Hvorfor maatte denne forfærdelige Svøbe tvinges over Østens kristne Lande?*», spør Hall.²⁴⁴ Han skriver at årsaken til

²³⁷ Tollefsen (1912) *Religions-historie: med lidt missions-historie og religions-statistik: nærmest for værende og vordende lærere og lærerinder*, 47.

²³⁸ *Ibid.*, 48.

²³⁹ *Ibid.*, 47.

²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ *Ibid.*, 48.

²⁴² *Ibid.*

²⁴³ Hall (1893), 11.

²⁴⁴ *Ibid.*, 12.

islams styrke var den fullstendige sammenblandingen av stat og politikk, og at islam med dette fikk verdslig styrke.²⁴⁵ Hall påpeker imidlertid også at dette var islams svakhet. Disse tankene finner vi igjen hos Johann Kurtz i hans *Lærebog i kirkehistorien for studerende* fra 1849, som ble omtalt i kapittel fire. Her skriver Kurtz at islams teokratiske forfatning er både en svakhet og en styrke. Birger Hall avslutter med en teori; «*naar det er forbi med den muhamedanske Stat, er det ogsaa forbi med den Religion som bæres af denne*».²⁴⁶ Andreas Tollefsen har det samme synet. Han skriver at årsaken til at islam har forblitt en verdensreligion er fordi den er blitt forandret vesentlig.²⁴⁷ I likhet med Kurtz og Hall skriver han at islams styrke og svakhet er den fullstendige sammenblandingen av stat og politikk. Tollefsen konkluderer også med at «*thi naar det er forbi med den muhammedanske stat, saa er det ogsaa forbi med den religion der blir baaret av denne*».²⁴⁸ Siden denne delen er nesten ordrett lik i alle tre verkene, kan det virke som om de bygger på hverandre, eller at forfatterne bruker en felles kilde. Denne kilden er i så fall ukjent, da ingen av forfatterne bruker referanser eller henvisninger.

Noen av forfatterne vier også plass til beskrivelser av muslimsk kultur. Der hvor forfatterne av læreverk i historie roser muslimsk kunst og vitenskap i tidlig middelalder, skriver Birger Hall at erobringen av Nord-Afrika førte til at «*dette Midtpunkt for et engang saa blomstrende kristeligt liv*» ble kvalt i muhamedanismens lenker.²⁴⁹ Tollefsen skriver flere sider om muslimers religionsutøvelse og kultur. Han skriver blant annet at det kvinnelige vesen er av en lavere art enn mennenes, og at flerkoneri er tillatt. Tollefsen påpeker at kvinnene kun finnes for mennenes skyld, og at ingen kvinner har tilgang til paradiset.²⁵⁰

Både Volrath Vogt og Andreas Tollefsen kommer med beskrivelser av mormonene i sine lærebøker. Volrath Vogt sammenligner Mormonkirken og islam. Vogt skriver at «*Det 19de Aarhundre maa føle ydmygelse, naar en Sekt som Mormonernes kan finde Indgang. Mormonerne ere ikke stort bedre end*

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Tollefsen (1912) *Religions-historie: med lidt missions-historie og religions-statistik: nærmest for værende og vordende lærere og lærerinder*, 52.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Hall (1893), 10.

²⁵⁰ Tollefsen (1912) *Religions-historie: med lidt missions-historie og religions-statistik: nærmest for værende og vordende lærere og lærerinder*, 51.

Muhammedanerne».²⁵¹ Han skriver at det er en mormonsk plikt å ha flere koner for å kunne ta del i paradiset, og refererer indirekte til islams harem her. Han sammenligner også mormonenes paradisi med muhammedanernes, begge er fult av kjødelige gleder.²⁵² Andreas Tollefsen har et underkapittel kalt *Andre sekter eller kjettere* i *Religions-Historie*. Her omtales Mormonkirken. Her sammenlignes kirken med islam; «*Denne religiøse foreteelse kan vel i likhet med muhammedanismen betegnes som en blandingsreligion, bestaaende av noget kristendom, jødedom, hedendom og egne opfindelser*».²⁵³ Videre skriver han at mormonismen er en makt som ikke må undervurderes.²⁵⁴ Tollefsen drar også indirekte paralleller mellom islam og mormoner. Han skriver at mormonene opptrer med stor kløkt og smidighet, og at de behersker kunsten med å forføre de enfoldiges hjerter med søte ord og smigrende taler.²⁵⁵ Muhammed ble ofte beskyldt for det samme, som vi så i forrige kapittel. Vi ser altså at den sammenligningen om mormonene og islam, som blant annet Frode Ulvund peker på, også viser seg i noen av lærebøkene på slutten av 1800-tallet. Med disse forestillingene om mormonene synliggjorde man også forestillinger om islam og muslimer.

Lærebøkene i religion, religionshistorie og kirkehistorie legger en fanatisk tankegang til grunn for islams popularitet, i motsetning til lærebøkene i historie. De har også et større fokus på Muhammeds liv og virke. Ikke alle forfatterne kaller Muhammed en bedrager, men indirekte legger de bedrageriske hensikter til grunn for Muhammeds åpenbarelsen. I tillegg blir det lagt stor vekt på sammenblandingen mellom troen og sverdet; teokratiet. Som nevnt tidligere ble også tanken om teokratiet trukket frem i sammenligningen av islam og Mormonkirken. Det er særlig Birger Hall som advarer mot et slikt teokratisk styresett. Han skriver om islams ekspansjon nærmest til skrekk og advarsel. Det er også påfallende at lærebokverkene i religion fra denne perioden ligner på hverandre, særlig i sine beskrivelser av islams ekspansjon.

²⁵¹ Vogt, Volrath. (1874). *Kirkehistorie til Skolebrug*. Kristiania: Cappelen. 93.

²⁵² Ibid.

²⁵³ Tollefsen (1912) *Religions-historie: med lidt missions-historie og religions-statistik: nærmest for værende og vordende lærere og lærerinder*, 141.

²⁵⁴ Ibid., 142.

²⁵⁵ Ibid., 146.

Misjonslitteratur: Muhammedanismen

I 1911 kom boken *Muhammedanismen: Land, Forholde og Personlighed der frembragte den*. Boken er skrevet av Ludvig Olsen Fossum, og er ikke et rent lærebokverk. Etter mine undersøkelser er dette første gang det på norsk ble utgitt et verk som omhandlet religionen islam alene. Det er lite informasjon å finne om Ludvig Fossum, men mye tyder på at han var en norskamerikaner som misjonerte blant muslimer i Midtøsten, blant annet i Kurdistan. Han oversatte Luthers lille katekisme og annen luthersk liturgi til kurdisk. Ludvig Fossums *Muhammedanismen: Land, Forholde og Personlighed der frembragte den* er et interessant verk. Det virker som boken er skrevet på vegne av The Lutheran Orient Mission Society, hvis oppgave var å drive misjonsarbeid i Kurdistan og omkringliggende land.²⁵⁶ Ludvig Fossum var selv en del av denne misjonen, og bakerst i boken beskriver han hvilke oppgaver han hadde i de kurdiske fjellene. Forfatterens ståsted får vi allerede i bokens forord. Målet med boken er å vekke interesse for misjonen, og følgende bidra til å føre muslimene ut av fortapelsens mørke, skriver Fossum.²⁵⁷ Boken er således ingen lærebok, men heller en blanding av misjonslitteratur og reisebeskrivelse, og blir derfor behandlet enkeltstående i dette kapittelet. Boken er på over 100 sider og omhandler gammelarabiske forhold, førmuhammedanske forhold samt Muhammeds liv og virke. Kapittelet om Muhammed er klart størst, og innenfor dette kapitelet blir også islams lære behandlet. Boken har også et tillegg om kurdere og misjonen blant disse. Delen om Muhammed er meget omfattende, og beskriver detaljert om Muhammeds barndom, ungdomstid, hans koner, hans religiøse grublerier og så videre. Ludvig Fossum skriver dette i forordet til boken; «*Grunden hvorfor denne bog fremkommer er nemlig den, at saa saare lidet har været skrevet om dette meget interessante og store æmne i det norske sprog*»²⁵⁸. Forfatteren skriver at hensikten med boken er å belyse islams historie, dens oppkomst og utbredelse, samt religiøst innhold. I tillegg håper forfatteren at boken skal vekke interesse for misjonering i Orienten, «og saaledes bidrage til at føre nogle af disse stakkels folk ud av fortabelsens mørke og

²⁵⁶ Fossum, Ludvig Olsen. (1911). *Muhammedanismen*. [Mayville, N.D: 119.

²⁵⁷ Ibid., I forord.

²⁵⁸ Ibid.

*ind i evangeliets lys...»*²⁵⁹. I forordet viser også Fossum til hvilke forfattere han har referert til i arbeidet med boken.

Den første delen av Muhammeds liv omtales av Fossum nokså objektivt. Han beskrives som en grubler og en drømmer som ble påvirket av jøder og kristne. Fossum skriver at det var møtet med disse som førte til avsky for den arabiske avgudsdyrkelsen.²⁶⁰ Fossum kommer heller ikke med mange personlige betraktninger om islams lære. Han skriver for eksempler om flerkoneriet på en objektiv måte. Fossum peker på, i likhet med Tollefsen i *Religions-Historie*, at vendepunktet i islams historie kommer da Muhammed griper til sverdet for å utbre sin lære. Fossum skriver at Muhammed før dette hadde hatt en rolig og ydmyk fremgangsmåte, og vunnet sine tilhengere med mildhet, argumenter og overbevisning. I tillegg skriver Fossum at Muhammed hadde forskrevet sine tilhengere den samme fremgangsmåte, og formanet dem å møte fiendens ubarmhjertige behandlinger med tålmodighet og langmodighet.²⁶¹ I følge Fossum skjedde det deretter en stor omveltning i profetens sinn, og han ble fristet til å bruke makt og ta hevn på sine fiender. Fossum peker også her på et problem; «*Men der kunde ikke være tale om at han som var en Guds profet skulde begynde at hævne sig og føre krig uden at Gud selv aabenbarede det som sin vilje*».²⁶² Fra nå av begynner også Fossum indirekte å beskrive profeten Muhammed som en bedrager. Han skriver at Muhammed kunne få åpenbaringen til å føye sine personlige lyster når som helst, og at med dette begynte han å bruke sverdet i sin ekspansjon. Videre blir Muhammed beskrevet som en røverhøvding, ikke som en drømmer eller grubler.²⁶³ I sine beskrivelser av profeten og hans lære refererer Fossum flere ganger til koranens suraer. I forordet skriver han også hvilke verker han har referert til i utarbeidelsen av boken. Han trekker frem William Muirs *Life of Mahomet*, Washington Irvings *Mahomet and His Successors*, danske Frants Buhl og hans *Muhammeds Liv*, samt flere andre forfattere.

Som nevnt har Fossums verk et tillegg som omhandler kurdere og den lutherske misjonen blant dem. Fossum beskriver kurderne som det villeste folk i hele

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Ibid., 47.

²⁶¹ Ibid., 79.

²⁶² Ibid., 79ff.

²⁶³ Ibid., 80.

Asia. Han skriver at de i Europa er kjent for sitt røveri og sine grusomme forfølgelser blant orientalske kristne.²⁶⁴ Videre beskriver han kurdere som selvstendige og meget snarsinte. Fossum skriver at selv den minste fornærmelse kan gjøre dem til bitre fiender seg i mellom. Han skriver at kurderne er sunnimuslimere men at de verken har et fremtidssyn eller noen tanke for morgendagen. De er glade i å slåss og å føre krig mot hverandre.²⁶⁵ Han konkluderer med at de fleste tyvene i «Persien» eller «Tyrkiet» er kurdere.²⁶⁶ Fossum avslutter med å liste opp hvilke oppgaver han og hans reisefølge hadde i de kurdiske fjellene. Han skriver at de oversatte de fire evangeliene til kurdisk, noe som Fossum også er kjent for i ettertiden. Misjonærene drev legehjelp, opprettet skoler og skrev en del små skolebøker og generelt beskjeftiget de seg med å forkynne evangeliet.²⁶⁷

Ludvig Fossums verk kan sies å være en type misjonslitteratur, med misjonssaken i fokus. Han avslutter for eksempel med å fortelle at misjonen i Kurdistan trenger midler og flere misjonærer; «*Vi har hverken arbeidere eller midler til at gaa frem med som vi burde*».²⁶⁸ I forrige kapittel ble også et slik type verk undersøkt; Misjonshåndboken *Kort fremstilling af Missions-Sagen*. Spørsmålet om denne typen litteratur er relevant dukker derfor også opp igjen her. Det er umulig å si noe om hvor mye Fossums bok ble lest, og vi vet derfor ikke hvilken påvirkningskraft den kan ha hatt. Forestillingene som kommer til syne her reflekterer en norskamerikaners forestillinger. Det er usikkert om det er noe typisk amerikansk som har formet Fossums forestillinger, eller om det er noe allment vestlig. Er Fossums forestillinger i verket først og fremst et uttrykk for forestillinger om islam i USA på begynnelsen av 1900-tallet? I tillegg er det usikkert hvorvidt denne boken er skrevet for å vekke interesse for misjonsarbeidet blant nordmenn i Norge eller blant norskamerikanere i USA. Siden boken er skrevet på norsk, finnes det likevel en mulighet for at Fossums forestillinger også sirkulerte i Norge. Som vi så i kapittel tre argumenterer Gina Dahl for at nordmenn bosatt i utlandet ofte kunne ta med seg, eller sende bøker hjem til Norge. Hvis dette er tilfellet er det mulighet for at denne boken, i tillegg til *misjonshåndboken* omtalt i kapittel fire, kan ha hatt en opplærende

²⁶⁴ Ibid., 113.

²⁶⁵ Ibid., 115.

²⁶⁶ Ibid., 116.

²⁶⁷ Ibid., 117.

²⁶⁸ Ibid.

funksjon i norske kirker eller i skoleverket. Fossums verk har naturlig nok en del likheter med misjonshåndboken med tanke på hvilke forestillinger som kommer til syne, men skiller seg klart ut fra den andre litteraturen omtalt i denne oppgaven. Formålet med boken er jo å oppfordre til arbeid for å sivilisere et «fortapt» folk, og i så måte blir Fossum en tydelig representant for kolonialismen og Edward Saids orientalismebegrep.

Oppsummering

I andre halvdel av 1800-tallet finnes det et bredere utvalg av lærebøker. De lærebøkene som er plukket ut her er kun et utvalg av disse. Lærebøkene er valgt ut på grunn av at de har en mer omfattende omtale av islam og muslimer. Mange av lærebøkene nevner kun Muhammed og islam overfladisk, og er dermed mindre interessant i denne oppgaven. Et eksempel er lærebøker i geografi. Disse har ofte omtaler om Det osmanske riket og innbyggerne der. Omtaler eller betraktninger rundt religionen eller religionsstifteren fremgår ikke, og dermed heller ikke forestillinger om islam og muslimer. I verkene ser vi store forskjeller i hvilke forestillinger som dukker opp og plassen som vies til disse. Størst er den overordnede forskjellen mellom lærebøker i religion, religionshistorie og kirkehistorie og lærebøker i historie. Dette viser at sjangeren er av stor betydning med tanke på hvilke forestillinger som dukker opp. Lærebøkene i religion har, kanskje naturlig, større omtale om religionen islam og profeten enn lærebøkene i historie. Det er også variasjoner i forestillinger ettersom hvem som har skrevet bøkene. En misjonær vil naturligvis ha større fokus på misjonsanliggender enn en teolog.

Der er tydelig at det sirkulerte kjente forestillinger om islam og muslimer på slutten av 1800-tallet, selv om det ikke fantes noen muslimsk innvandring til Norge. Vi ser for eksempel at Tollefsens *Religions-historie* ble lest og vurdert av Ihlen og Falkenberg, og at de begge to med sin anerkjennelse, stiller seg bak forestillingene som dukker opp. Det blir også dratt en kobling mellom islam og Mormonkirken hos Volrath Vogt og Andreas Tollefsen. Dette viser igjen at forfatterne må ha regnet med at slike forestillinger var på plass hos leserne. I tillegg ser vi tydelig at forfatterne, både i lærebøkene om historie og om religion, ofte skriver det samme nesten ordrett. Dette tyder på at de bygger på hverandre, eller at de bygger på en felles ukjent kilde. Forestillinger som forskningslitteraturen har pekt på er også tilstede hos disse

forfatterne. Profeten Muhammed er fortsatt gjenstand for stor interesse, også i andre halvdel av 1800-tallet. Kjente forestillinger som dukker opp handler blant annet om Muhammeds karakteristikk som bedrager, samt anklagen om at islam har lånt fra kristendommen og jødedommen. Forestillingen om islam som en farlig religion man må advare mot er også absolutt til stede hos noen av forfatterne. Det finnes derimot noen forskjeller mellom denne tidsepoken og de foregående. Forfatterne på slutten av 1800-tallet beskriver sjeldent islam som en falsk religion, i alle fall ikke direkte. Forfatterne fokuserer på påvirkningen fra kristendommen og jødedommen, ikke på at islam er en kristen kopi. Fokuset på koranen er også mindre enn før, og koranen blir ikke beskrevet som en falsk kopi av den kristne bibelen. Noen av forfatterne legger, som forfattere tidligere har gjort, vekt på den fanatiske siden av muslimer og orientalere. Andre stereotyper som sanselighet og vellyst blir derimot mindre behandlet, bortsett i beskrivelser av paradiset.

Den geopolitiske situasjonen speiler lærebøkene på slutten av 1800-tallet kun i en viss grad. Vi ser for eksempel en forskjell i hvilke forestillinger som dukker opp om arabere og tyrkere. Sistnevnte ble karakterisert som et mer hensynsløst folkeslag enn førstnevnte, særlig i lærebøkene i historie. Naturligvis har lærebøker i historie mer diskusjon rundt den historiske utviklingen, også den på 1800-tallet. Det at Norge fikk en mer liberal religionspolitikk kommer lite til syne i lærebøkene i religion. Vi vet at en mer liberal og tolerant religionspolitikk ikke nødvendigvis var ensbetydende med respekt. Noen av de kjente forestillingene om islam og muslimer ble likevel forlatt, også av forfatterne med en sterk kristen forankring. Som vi så tidligere i dette kapitlet ble mange av de nye religionene vurdert som en politisk trussel, selv om religionspolitikken ble liberalisert. Statskirken hadde monopol på religionsutøvelse, men opplevde derimot et press og konkurranse fra andre religioner. I lærebøkene fra andre halvdel av 1800-tallet ser vi, som tidligere nevnt, en stor forskjell i hvordan teologene og historikerne omtaler religionen islam. Teologene er mer opptatt av å demonisere både mormonene og muslimene. En grunn til dette kan være følelsen av at statskirken var under press. Mange av forfatterne i lærebøker som omhandler religion er opptatt av å fremheve Muhammed som en verdslig politiker og en fanatiker, og hans ekspansjon som et verdslig prosjekt. Lignende retorikk ble også brukt om andre religioner og religiøse bevegelser. Tidlig på 1800-tallet ble for

eksempel Moses fremstilt som en politisk hærfører i omtale av jødedommen.²⁶⁹ Grunnen til at islam og Muhammed ble fremstilt på denne måten, selv om det ikke fantes muslimsk innvandring til Norge på denne tiden, kan være ønsket om å advare mot andre mulige teokratiske religioner. Islam ble muligens brukt for å illustrere andre trusler, ikke som en egentlig trussel i seg selv. Dette ser vi eksempler på i omtalen av Mormonkirken. Som diskutert i kapittel fire var ikke lenger sammenblandingen mellom stat og kirke, teokratiet, like legitimt og selvsagt som tidligere. De fleste europeiske statene hadde for lengst forlatt teokratiet etter det «moderne» samfunn brøt gjennom på slutten av 1700-tallet. Kildene fra slutten av 1800-tallet viser at det var en slags forståelse av islam, med sitt teokrati, som noe umoderne. Samtidig var kristendommen fortsatt hegemonisk, også når det gjaldt statens verdigrunnlag. Kristen liberalisme gjorde toleranse mer utbredt, men bare som toleranse. Respekten var mer tvilsom, og forestillingene om religiøse andre var fortsatt stereotypiske og ofte stigmatiserende.

²⁶⁹ Ulvund (2017) *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*, 116.

Kapittel 6: Konklusjon

Formålet med denne studien har vært å undersøke hvilke forestillinger om islam og muslimer som kom til syne i dansk-norske og norske lærebøker og oversiktsverk fra ca. 1750 til ca. 1914. For å tydeligere få øye på en eventuell endring har oppgaven diskutert den geopolitiske situasjonen i verden samt gitt et innblikk i Norge og religionspolitikken her på 1800-tallet. Det har også vært viktig å se på forskningslitteraturen, for å ha en viss forståelse om hvilke forestillinger man kunne forvente å finne i oversiktsverkene og lærebøkene. Vi har sett at over en periode på 150 år endret forestillingene om islam og muslimer seg på mange måter, kanskje i sammenheng med nasjonale og internasjonale endringer. På den annen side sto også mange av forestillingene som var hegemoniske i middelalderen uendret. I denne konklusjonen vil jeg se på gjennomgående trekk ved forestillingene som dukker opp i perioden. Er de arvede eller nye forestillinger? Jeg vil også prøve å svare på om situasjonen ute i Europa og verden i tillegg til endringene i Norge på 1800-tallet, har hatt innvirkning på hvilke forestillinger som ble lagt til grunn i de tre periodene. Videre vil jeg trekke frem aspekter ved de forskjellige periodene, de forskjellige forfatterne og de forskjellige sjangerne. Avslutningsvis vil jeg prøve å sette oppgaven inn i en større kontekst, og trekke sammenligninger til dagen i dag.

Arvede eller nye forestillinger?

Forskningslitteraturen peker på at islam ofte ble beskrevet som en falsk religion og en kopi av kristendommen i middelalderen. Likeså ble dens religionsstifter, dens ritualer og dens hellige bok, koranen, omtalt som falske kopier. På andre halvdel av 1700-tallet levde denne forestillingen videre. Det var i all hovedsak Ludvig Holberg som viet plass til omtale av islam som en falsk religion, men ideen om islam som en falsk religion dukket også opp hos Georg Høst. I første halvdel av 1800-tallet beskrev også mange av forfatterne islam som en falsk religion. På andre halvdel av 1800-tallet derimot, ser vi en endring. Selv om noen av forfatterne var opptatt av å beskrive Muhammed som en bedrager, beskrives ikke islam som en falsk religion. Vi ser derimot at denne perioden på mange måter representerte en ny måte å snakke om islam på. Fokuset på Muhamed som en politisk aktør og islams ekspansjon som et politisk virkemiddel, var større enn tidligere. Vi ser her at sekulære forestillinger ble

blandet med teologiske forestillinger. Diskursen endret seg fra en religiøs til en politisk diskurs. Forestillingen om islam som en farlig erobrerreligion var mer eller mindre til stede i alle tre periodene, selv om islam ikke lenger var en reell trussel. Fokuset på islam som et verdslig prosjekt man må advare mot var derimot tydeligere tilstede på slutten av 1800-tallet. Det var ikke nødvendigvis religionen islam det ble advart mot, men sammenblandingen av verdslig og religiøs makt.

Forskningslitteraturen trekker også frem hykleri som en arvet forestilling fra middelalderen. Ofte hang dette sammen med beskrivelser av muslimers alkoholbruk og deres kvinnesyn. I de kildene jeg har undersøkt var forestillingen om hykleri sterkest til stede i den første perioden. Ludvig Holberg anklaget profeten Muhammed for å være hyklersk siden han ikke praktiserte det samme som sine tilhengere. Georg Høst beskyldte flere folkeslag for å være hyklersk, særlig når det var snakk om alkohol, tobakk, narkotika og spill. Høst skrev at muslimene bevilget seg disse ulike «nyttelsene» i hemmelighet. Anklagene om hykleri var mindre til stede i periodene etter 1800. Forskningslitteraturen beskriver også et veldig fokus på det sensuelle ved islam og på kvinner og kvinners posisjon, både i middelalderen og i nyere tid. Inntrykket man sitter igjen med etter å ha studert disse tre periodene er at fokuset ikke var like stort som en kunne forvente. Særlig på slutten av 1800-tallet var diskusjoner rundt kvinner og kvinnens plass i islam nærmest fraværende. Den sensuelle og den erotiske karakteren islam tidligere ble tildelt, likeså. Forestillinger om promiskuitet var heller ikke til stede i nevneverdig grad. Likevel har vi sett at Ludvig Holberg tilegnet araberne en form for promiskuitet, og at Georg Høst satte tilsløringen av kvinner i sammenheng med promiskuitet. I de to neste periodene blir kvinnens posisjon, og fraværet av denne, som oftest kun satt inn i diskusjonen om paradiset, jannah.

Flere av forfatterne i de tre periodene fremhevet også positive sider ved islam og muslimsk kultur. Ludvig Holberg roste blant annet muslimenes religiøse iver, deres toleranse for andre religioner og deres vern om de svakeste i samfunnet. Flere som skrev lærebøker i historie opphøyde muslimsk kultur i middelalderen og satte denne over europeisk kultur. Flere av forfatterne var heller ikke utpreget negative i omtalen av profeten Muhammed, og mange var også opptatt av å få frem Muhammeds positive egenskaper. Både Holberg og flere av forfatterne som skrev på første halvdel av 1800-tallet beskrev Muhammed som en person med gode talegaver og et skjønt ytre. Flere trakk også frem hans talent som feltherre. I tillegg til at flere

positive sider ved profeten ble trukket frem, ble også flere trekk ved profeten omtalt enn tidligere. Muhammeds flere roller ble diskutert. Fokus på positive sider ved islam var derimot ikke til stede i alle verkene. Særlig Georg Høst hadde lite positivt å si om de folkeslagene han stifter bekjentskap med i Marokko. Det er også påfallende lite positiv omtale blant teologene og de som skrev i en kristen ramme på 1800-tallet.

Den geopolitiske situasjonen

Som vi har sett var det ikke uten grunn at Det osmanske riket fikk mye oppmerksomhet på 1700- og 1800-tallet. Selv om den muslimske verden omfattet mye mer enn dette riket, stod det likevel i sentrum når det gjaldt europeisk oppmerksomhet og interesse.

Mange av forfatterne la også Det osmanske riket til grunn for sine forestillinger om islam om muslimer, siden de brukte ordet tyrker i stedet for muslim. Samtidig kunne verkene ofte være utydelig på hvilken folkegruppe man ila sine forestillinger. Flere skrev for eksempel om tyrkere og arabere om en annen. Slik blir det ofte vanskelig å få øye på om det var muslimer generelt man snakket om, eller spesifikke folkeslag. I reisebeskrivelsene er dette lettere, da disse tydeligere viser et skille mellom ulike muslimske folkeslag. Georg Høst skilte for eksempel mellom maurere, berbere og andre folkeslag. Carsten Niebuhr skilte som oftest mellom arabere og osmannere, men til tider var også han utydelig.

Som vi så i kapittel tre fokuserer deler av forskningslitteraturen på forestillingene om islam som en farlig religion, forestillinger som kom til syne særlig i middelalderen. Samtidig påpeker både Norman Daniel og Bernard Lewis at med Det osmanske rikets nedgangstid, ble denne frykten erstattet med andre forestillinger. Disse forestillingene kunne for eksempel være at muslimene ble vurdert som svake, og at de trengte omsorg og hjelp. Inntrykket man sitter igjen med etter å ha lest kildene fra 1750 til 1914, er at nye forestillinger kom til syne uten at de gamle forestillingene ble forlatt. Islam ble fortsatt ofte fremstilt som en farlig religion i mange av verkene, enten direkte eller indirekte. Det var som sagt også et større fokus på islam som et verdslig prosjekt på 1800-tallet. Særlig var det teologene som står for disse forestillingene. Dette kan henge sammen med at statskirken i Norge opplevde religiøs konkurranse, og at også andre religioner ble fremstilt som en politisk og religiøs trussel mot det norske samfunnet. På siste halvdel av 1800-tallet ble

religionspolitikken i Norge liberalisert, men som vi har sett var ikke dette ensbetydende med respekt for andre religioner. Samtidig dukket også «nye» forestillinger opp. Forestillinger om at muslimene var svake, uintelligente, stygge og skitne dukket opp hos flere forfattere, både hos de som skrev på slutten av 1700-tallet og hos de som skrev på slutten av 1800-tallet. Denne typen forestillinger kan ha vært et uttrykk for Det osmanske rikets endrede posisjon, og at Europa nå var på offensiven. Fokuset på islam som et verdslig prosjekt kan henge sammen med at teokratiet ikke lenger var en legitim styreform i store deler av Europa på 1800-tallet. På 1700-tallet ble ikke sammenblandingen mellom stat og kirke adressert i nevneverdig grad. Det absolutte systemet i Danmark-Norge og andre stater hadde preg av teokrati på 1600-tallet og utover på 1700-tallet. Styringsideologien var gjennomsyret av religion, og kongen var også kirkens leder. På 1800-tallet ble derimot denne sammenblandingen brukt som et sentralt ankerpunkt mot islam.

Vi har altså sett at muslimer ofte ble fremstilt som en kollektiv gruppe, uavhengig av hvilket folkeslag de tilhørte. Ulike retninger, sekter og undergrupper ble i liten grad behandlet. På annen side har vi også at det på et tidspunkt ble skapt et bilde av et fanatisk nomadisk islam, med for eksempel sekten wahhabismen. Wahhabismen ble forsøkt avislamifisert av Det osmanske riket, og også vestlige forfattere presenterte ofte sekten som noe annet enn islam. Fokuset på wahhabismen som noe eget og fanatisk forsvant raskt etter at sekten ble oppløst. I stedet ble fanatisme en egenskap som ble ilagt alle muslimer, både før og etter 1800. Både Muhammed, hans tilhengere og etterfølgere og muslimer generelt, ble både indirekte og direkte kalt fanatiske av mange forfattere.

Avslutningsvis kan det konkluderes med at den geopolitiske konteksten spilte en viss rolle med tanke på hvilke forestillinger som dukket opp i lærebøker og oversiktsverk mellom 1750 og 1914. Likevel kunne man ha antatt at dette skulle kommet tydeligere til syne i kildene enn det faktisk gjør.

Likheter og ulikheter i de forskjellige periodene

Det finnes mange likheter mellom forfatterne som skrev fra 1750 til 1914. De aller fleste ga for eksempel profeten Muhammed stor oppmerksomhet, og flere av beskrivelsene av profeten lignet på hverandre. Vi har også sett at flere forfattere på 1800-tallet skrev svært likt om også andre tema. Johann Kurtz, Birger Hall og

Andreas Tollefsen la seg tett opptil hverandre i beskrivelsene av islams ekspansjon, og religionens mulige undergang. Flere av historikerne på slutten av 1800-tallet var samkjørte i sine beskrivelser og beundring av den muslimske kultur i tidlig middelalder. Det er tydelig at mange av forfatterne var preget av de samme forestillingene. Kanskje har de benyttet seg av de samme kildene i sine utarbeidelser av lærebøker. Hvilke kilder det er snakk om, er usikkert. De få som refererte eller kom med kildehenvisninger refererte gjerne til europeiske orientalister. Det er et gjennomgående trekk at få forfattere brukte plass til å skrive om hva muslimene selv mente om sin religion og kultur. Sjeldent ble det også brukt muslimske kilder, selv om noen forfattere refererte til europeiske oversettelser av koranen. Likevel hadde både Carsten Niebuhr, Georg Høst og Ludvig Fossum kontakt med muslimer på sine reiser. Carsten Niebuhr behersket imidlertid ikke språket, og det kan ha hatt en innvirkning på hvilke forestillinger som dukket opp hos ham. Selv om disse tre levde blant muslimer, er det også her få beskrivelser om hva muslimene selv mente om sin religion.

Selv om det er vanskelig å spore hvor forfatterne har hentet sin informasjon og inspirasjon fra er det tydelig at transnasjonale forestillinger sirkulerte på oversikts- og lærebokmarkedet. Frode Ulvund peker på at forestillingene om mormonene og sammenligningen med islam ikke er et uttrykk for rene nasjonale forestillinger, men at disse ble importert fra USA. Vi vet også at Ludvig Holberg, med sin kompilering, lå tett opptil andre europeiske forfattere. Mye tyder altså på at importert litteratur hadde stor innvirkning på hvilke forestillinger om islam og muslimer som ble gjenskapt og opprettholdt hjemme i Norge. Et eksempel på dette er hvordan forestillinger om wahhabismen fikk sin representasjon hjemme i Norge gjennom importerte aviser fra Konstantinopel. Det er vanskelig å si noe helt konkret om transnasjonale prosesser og hvordan lærebøker og oversiktsverk sirkulert. Man kan allikevel slå fast at forestillingene som dukket opp var alleuropeiske i stor grad. Noen av bøkene behandlet i denne oppgaven har for eksempel vært gjennom en transnasjonal prosess, og deretter satt inn i en norsk sammenheng. Eksempler på dette var Corvin og Helds *Illustreret verdenshistorie* og Kurtzs *Lærebog i kirkehistorien for studerende*. Vi har også sett at det er en markant forskjell i hvordan teologer og historikere skrev om islam og muslimer. Som nevnt ovenfor var historikerne påfallende mer positive til muslimsk kultur. Det skal sies at vi må ta sjangeren i betraktning her. Lærebøkene i religion, religionshistorie og kirkehistorie gir en mer

omfattende utdypelse av religionen islam og muslimske skikker. Dermed er det «mer plass» til omtaler om disse. De lærebøkene i historie som er undersøkt i denne oppgaven har ofte ikke med den teologiske siden ved islam. Fokuset ligger mer på den historiske siden ved islam med dens begynnelse og ekspansjon. Historikerne var også knappere i sine beskrivelser av Muhammed. Det er også store forskjeller i hvor stor grad forfatterne kom med personlige meninger og betraktninger. Sjangeren kan også spille en viss rolle her. Vi har sett at for eksempel Ludvig Holbergs og Carsten Niebuhrs personlige syn er lettere å få øye på enn mange av lærebøkene og oversiktsverkene utover på 1800-tallet.

Forskningslitteraturen peker på at forestillingene fra middelalderen ofte hang igjen også på 1700- og 1800-tallet. Det var særlig forestillinger om Muhammed som en falsk profet, koranen som en falsk kopi av bibelen og islam som en falsk religion, som hang igjen. Særlig Norman Daniel hevdet at middelalderens kanon endret seg svært lite før 1800-tallet. Det var særlig de religiøse forestillingene som hang igjen, gjerne teologiske fordommer. Samtidig peker forskningslitteraturen på et sett med nye forestillinger som dukker opp i perioden. Muhammeds karakter blir forandret, islam ble i større grad behandlet som noe eksotisk og romantisk og det var et større fokus på kvinnenens posisjon enn før. Edward Said peker på at muslimer i større grad ble oppfattet som Vestens absolutte motsetning; underlegne og tilbakestående. Samtidig blir islams politiske aspekt dratt inn i diskursen og teokratiet ble oftere omtalt på 1800-tallet enn før.

Det materiale som er omtalt i denne oppgaven speiler forskningslitteraturen til en viss grad. Vi kan argumentere for en kontinuitet i forestillingene fra middelalderens «kanon», samtidig som nye forestillinger forekommer. Fokuset på Muhammed som en bedrager, og en falsk religionsstifter vedvarer i flere av kildene, men samtidig blir det pekt på flere personlighetstrekk ved profeten enn før. Forskningslitteraturen peker på et veldig fokus på kvinnenens posisjon, men dette fokuset forekommer i mindre grad i materialet behandlet her. Sammenblendingen av stat og religion ble derimot ofte dratt frem, særlig av forfatterne med en kristen forankring på 1800-tallet. Forestillingen om islam som en farlig religion som utbres med makt var til stede både i middelalderen og i materialet undersøkt i denne oppgaven.

Avslutning

Også i dag konstrueres ofte et fiendebilde av islam og muslimer, særlig i media. I et innledende essay til boken *Orientalismen* av Edward Said, bruker Berit Thorbjørnsrud begrepet resirkulert orientalisme for å beskrive den norske diskursen om muslimer i dag. Thorbjørnsrud skriver at det særlig kjønnsrelasjonene blant muslimene som oftest brukes som bevis for deres «tilbakeståenhet», og som forklaring på hvorfor muslimer utgjør en trussel.²⁷⁰ I boken *Orientalismen* har Edward Said skrevet et eget kapittel om hvilke forestillinger om islam og muslimer som fortsatt gjør seg gjeldende i det 20. århundre. Said skrev at det fortsatt publiseres bøker og artikler om islam og araberne som ikke representerer noen endring i forhold til polemikken i middelalderen eller renessansen.²⁷¹ I tillegg påpekte Said i sin bok *Covering Islam: how the media and the experts determine how we see the rest of the world*, at balansen mellom verdenshjørnene fremdeles er forrykket, og at Vestens kulturelle og politiske dominans opprettholdes.²⁷² Tematikken diskutert i denne oppgaven har derfor en tidløs relevans. I dag blir «de andre» diskutert i en annen kontekst, da islam og muslimer er en langt mer konkret størrelse i Norge. Siden 1970-tallet har Norge hatt muslimsk innvandring, og dette preger diskursen. Lærebøker og oversiktsverk har fortsatt enorm påvirkningskraft på skolelever.

²⁷⁰ Said, Edward W., Thorbjørnsrud, Berit, og Aabakken, Anne. (2001). *Orientalismen : vestlige oppfatninger av Orienten*. Oslo: De norske bokklubbene. XLI.

²⁷¹ Ibid., 324.

²⁷² Said, Edward W. (1997). *Covering Islam : how the media and the experts determine how we see the rest of the world*. London: Vintage. 5.

Kilder og litteratur

Forskningslitteratur

Andresen, Astri. *Å gripe fortida: innføring i historisk forståing og metode*. Oslo: Samlaget, 2012.

Angvik, Magne. *Skolebokanalyse som tema for lærerutdanning og forskning*. 1982.

Bonacina, Giovanni. *The Wahhabis Seen Through European Eyes (1772-1830)*. BRILL, 2015.

Burke, Peter. *What is Cultural History?* : Wiley, 2008.

Bøe, Jan Bjarne. *Faget om fortiden : en oversikt over det historiedidaktiske området*. Oslo: Universitetsforl., 1995.

Dahl, Gina *Libraries and Enlightenment. Eighteenth-century Norway and the Outer World* Aarhus Aarhus University Press, 2014

Daniel, Norman. *Islam and the West: The Making of an Image*. Oneworld, 1960.

Daniel, Norman. *Islam, Europe and Empire*. Edinburgh U.P., 1966.

Glenthøj, Rasmus. *På fædrelandets alter: national identitet og patriotisme hos det danske borgerskab 1807-1814*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet, 2007.

Gunny, Ahmad. *Perceptions of Islam in European writings*. Islamic Foundation, 2004.

Hauge, Ragnar. *Straffens begrunnelser*. Oslo: Universitetsforl., 1996.

Kabbani, Rana. *Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient*. London: Saqi 2008

Lausten, Martin Schwarz. *Tyrkerfrygt og tyrkerskat*. København: ANIS, 2010.

Lewis, Bernard. *Islam and the West*. Oxford University Press, USA, 1994.

Lupsor, Andreea. "Montesquieu's climate theory."

<https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/montesquieu-s-climate-theory>. Hentet 10. november 2018.

McKay, J.P., B.D. Hill, J. Buckler, og C.H. Crowston. *A History of Western Society, Volume 2: From the Age of Exploration to the Present*. Bedford/St. Martin's, 2011.

Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press, 2005.

Ruud, Arild Engelsen, Pamela G. Price, og Eldrid Mageli. *Indias historie: med Pakistan og Bangladesh*. Oslo: Cappelen akademisk forl., 2011.

Said, Edward W. *Covering Islam : how the media and the experts determine how we see the rest of the world*. Fully rev. ed. with a new introduction. ed. London: Vintage, 1997.

Said, Edward W., Berit Thorbjørnsrud, og Anne Aabakken. *Orientalismen : vestlige oppfatninger av Orienten*. Orientalism. Oslo: De norske bokklubbene, 2001.

Said, Edward W., og Anne Aabakken. *Orientalismen : vestlige oppfatninger av Orienten*. Orientalism. Oslo: Cappelen, 2004.

Saunier, Pierre-Yves. *Transnational History*. Palgrave Macmillan, 2013.

Schmidt, Ulrik Kristoffer. *Ludvig Holbergs Heltehistorier*. Københavns Unversitet, Det Humanistiske Fakultet 2015.

Shepard, William E. *Introducing Islam*. Routledge, 2014.

Simonsen, Jørgen Bæk. *Islam med danske øjne: danskeres syn på islam gjennom 1000 år*. Akademisk Forlag, 2004.

Skjelbred, Dagrun., Askeland, Norunn., Maagerø, Eva., Aamotsbakken, Bente. *Norsk lærebokhistorie: Allmueskolen-folkeskolen-grunnskolen 1739-2013*. Oslo: Universitetsforlaget, 2017.

Slettebø, Thomas. "Kompilasjon og originalitet i 1700-tallets dansk-norske historieskrivning (upublisert manus) ".

Ulleberg, Hans Petter. *Diskursanalyse: Et mulig bidrag til utdanningshistorisk forskning*. 2007.

Ulvund, Frode. *Nasjonens antiborgere : forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814-1964*. Oslo: Cappelen Damm akademisk, 2017.

Ulvund, Frode. "Travelling images and projected representations." *Scandinavian Journal of History* 41, no. 2 (2016/03/14 2016): 208-30.

Ulvund, Frode. "Wahhabisme som skremmebilde i Skandinavia rundt 1800." *Historisk tidsskrift* 97, no. 02 (2018): 98-114.

Vikør, Knut S. *Ei verd bygd på islam : oversikt over Midtaustens historie*. 3. utg. ed. Oslo: Samlaget, 2017.

Kilder

Fossum, Ludvig Olsen. *Muhammedanismen*. [Mayville, N.D.1911.
doi:oai:nb.bibsys.no:990303647284702202.

Hall, Birger. *Kirkehistorie for Folket. 2. : Middelalderens Kirkehistorie og Reformationstiden*. Kristiania: Mallings, 1893.
doi:oai:nb.bibsys.no:999306267374702202.

Hansen, Peder. *Skilderie af den christelige Religionslærer i Fire Ordinations Taler. Tilligmed en Skrivelse til Geistligheden i Christiandsands Stift: Om Fanatismen.* København1803.

Held, Friedrich Wilhelm Alexander, og Otto von Corvin. *Illustreret Verdenshistorie: en Bog for Folket.* Kjøbenhavn1852.

Holberg, Ludvig. " Heltehistorier, Tomus I." <http://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?query=plutarchi&docId=Heltindehist%2FHeltindehistorier-tome1.page&chunk.id=preface&show.second=&toc.depth=1#hit-1>. Hentet 10. november 2018.

Holberg, Ludvig. "Heltehistorier, Tomus II." <http://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?docId=Heltehist%2FHeltehistorier-tome2.page&toc.depth=1&brand=&chunk.id=vol2chap1&toc.id=vol2chap1>. Hentet 10. november 2018.

Høst, Georg. *Efterretninger om Marokos og Fes, samlede der i Landene fra ao. 1760 til 1768,* . Kjøbenhavn: Trykt hos N. Møller, 1779.

Johnsen, Oscar Albert. *Lærebog i middelalderens historie for gymnasier.* Kristiania1903. doi:oai:nb.bibsys.no:990302497324702202.

Kielland, L.C. *Kort Fremstilling af Missions-Sagen.* Trykt hos L.C. Kielland, 1843. doi:oai:nb.bibsys.no:999919878593002202.

Kurtz, Joh. Heinr., og Adolf Enkebølle. *Lærebog i kirkehistorien for studerende.* Kjøbenhavn: Woldike, 1859. doi:oai:nb.bibsys.no:999328526454702202.

Lassen, Albert. *Lærebog i den almindelige Historie. D.1 : Lærebog i de gamle Staters Historie* Christiania: Hviid, 1830. doi:oai:nb.bibsys.no:99982353324702202.

Lassen, Albert. *Lærebog i den almindelige Historie. D. 2 : Lærebog i Middelalderens Historie.* Christiania: Hviid, 1831. doi:oai:nb.bibsys.no:999823429774702202.

Munthe, Eiler Christopher Kaasbøll, og Jacob Lehmann. *De mærkeligste Personers Levnetsbeskrivelse og de vigtigste Tildragelser gennem alle Tidsaldere tilligemed et Udtog*. Christiania: Tryckt hos Jacob Lehmann, 1814.

doi:oai:nb.bibsys.no:990002866804702202.

Munthe, Hartvig. *Efterretninger om Familien Munthe i ældre Tid: udgivne til Erindring om Familiens 300 Aars Jubilæum i Norden og trykte som manuskript for Familiens Medlemmer*. Christiania 1888.

Niebuhr, Carsten. *Travels through Arabia and other countries in the East : 2. Vol. 2*, Beirut: Librairie du Liban, 1972.

Niebuhr, Carsten, Niels Peter Lemche, Hans Christian Fink, Dorthe Bramsen, og Karen Skovgaard-Petersen. *Beskrivelse af Arabien ud fra egne iagttagelser og i landet selv samlede efterretninger*. Carsten Niebuhr biblioteket. Vol. 19, København: Vandkunsten, 2009.

Ræder, Anton. *Historisk lærebog for middelskolen: omfattende saavel Nordes som verdens historie* Kristiania: Aschehoug, 1899.

doi:oai:nb.bibsys.no:990417075404702202.

Schjøth, Hans, Ludvig Daae, og R. Tønder Nissen. *Lærebog i Verdenshistorien for Middelskolen. 2 : Middelalderen*. Kristiania: Malling, 1883.

doi:oai:nb.bibsys.no:990826384974702202.

Tollefsen, Andreas. *Religions-historie*. Kristiania: Aschehoug, 1912.

doi:oai:nb.bibsys.no:999609941814702202.

Tollefsen, Andreas. *Religions-historie: med lidt missions-historie og religions-statistik: nærmest for værende og vordende lærere og lærerinder*. Kristiania: Aschehoug, 1912. doi:oai:nb.bibsys.no:999609941814702202.

Vogt, Volrath. *Bibelhistorie med lidt af Kirkens Historie*. Kristiania: Steensballe, 1858.

doi:oai:nb.bibsys.no:990510061384702202.

Vogt, Volrath. *Kirkehistorie til Skolebrug*. Kristiania: Cappelen, 1874.
doi:oai:nb.bibsys.no:999604758694702202.

Oppslagsverk

Grue, Jan. "Diskursanalyse i Store Norske Leksikon " <https://snl.no/diskursanalyse>.
Hentet 13. september 2017.

"Style Guide - The Name of the Church (<https://www.mormonnewsroom.org/style-guide>) ". <https://www.mormonnewsroom.org/style-guide>. Hentet 17. november 2018.

Svartdal, Frode. "Stereotypi: psykologi. (2018, 20. februar). I Store norske leksikon." https://snl.no/stereotypi_-_psykologi. Hentet 7. november 2018.

Vormeland, Oddvar. "Anton Ræder." https://nbl.snl.no/Anton_Ræder. Hentet 25. oktober 2018.

"Wikisource: 1911 Encyclopædia Britannica/Kurtz, Johann Heinrich." https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclopædia_Britannica/Kurtz,_Johann_Heinrich. Hentet 27. oktober 2018.

Lover

(opplæringslova), Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa. " Lov av 17. juli 1998 om opplæring." LOV-1998-07-17-61.